

T.C.

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

ANADOLU HİRİSTİYANLIĞINDA PAGAN İZLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

Furkan GÜLEN

DANIŞMAN

Doç. Dr. İsmet EŞMELİ

DENİZLİ-2023

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ANADOLU HRİSTİYANLIĞINDA PAGAN İZLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Furkan GÜLEN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İsmet EŞMELİ

Enstitü Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı: Dinler Tarihi

“Bu tez sınavı **15.11.2023** tarihinde yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Doç. Dr. İsmail Şimşek	BAŞARILI
Doç. Dr. Kemal Göz	BAŞARILI
Doç. Dr. İsmet Eşmeli	BAŞARILI

BEYAN

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Furkan GÜLEN

05.11.2023

ÖNSÖZ

Hıristiyanlık inananları bakımından dünyanın en kalabalık dinlerindedir. Tarihi kullandığımız takvim kadar eski olan Hıristiyanlık ortaya çıktığı dönemde vahye dayalı dinlerden birisi olarak kendini göstermiştir. Daha sonraki dönemde gerek içinde yayıldığı insan toplulukları gerekse içinde yayıldığı devlet düzeni Hıristiyanlık üzerinde itikadi ve pratik anlamda birtakım değişiklikler meydana getirmiştir.

Hıristiyanlığın tanrı algısında, bayramlarında, ahiret ve dünyayı algılama biçimlerinde ortaya çıkan bu değişimler Hıristiyanlığı ilahi dinler içerisinde farklı bir noktada konumlandırmamıza sebep olmuştur. Örneğin İslam alimlerine göre Hıristiyanlığın temel iman esası olan teslis tamamen şirk unsurları içermektedir. Onlara göre bu Tanrı ile birlikte ilahlar edinmektir. Bunun yanı sıra semavi dinlerde ortak olan sünnet, domuz etinin yasaklığı gibi hususlarda ise Hıristiyanlıkta serbest olması yine diğer iki semavi dinin mensuplarınca Hıristiyanlığın hoş karşılanmamasına sebep olmuştur. Bu ve buna benzer problemler dolayısıyla Hıristiyanlık yayıldığı coğrafyadaki insanların eski din ve devlet yapılarından, adet ve anelerinden hangi ölçüde etkilenmiş? İçerisinde hangi anlamda onlardan izler taşıyor? Tezimizde bunlarla ilgili durumu açıklamaya çalışacağız.

Bu çalışma boyunca bana katlanan bilgilerini ve desteklerini benden esirgemeyen gereken tüm kolaylıkları bana sağlayan danışmanım Doç. Dr. İsmet EŞMELİ 'ye saygı ve şükranlarımı sunarım. Beni bugünlere getiren ve eğitim hayatında her zaman beni destekleyen anneme ve babama da içten bir teşekkürü borç bilirim.

Furkan GÜLEN
Denizli- 2023

ÖZET

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Anadolu Hıristiyanlığında Pagan İzleri	
Tezin Yazarı: Furkan GÜLEN	
Danışmanı: Doç. Dr. İsmet EŞMELİ	
Kabul Tarihi: 15.11.2023	Sayfa Sayısı: viii+67
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri	Bilim Dalı: Dinler Tarihi
<p>Hıristiyanlık günümüzde 2,8 milyar inananı ile dünyanın en kalabalık dinini oluşturmaktadır. Hıristiyanlığın gelişim sürecinde yayıldığı coğrafyalardaki eski dinlerin ve kültürlerin etkisinin tamamıyla silindiği, Tanrıdan geldiği şekliyle kendini muhafaza ettiği gibi bir şey söz konusu olmamıştır. Daha İsa'nın ölümünün üzerinden yüz yıl geçmeden Hıristiyanlık ve Akdeniz havzasında yayıldığı pagan Roma inancı birbiri içinde varlık göstermeye başlamıştır. Hıristiyan ayinleri içerisinde var olan bir takım pagan unsurlar, Hıristiyanlığın tanrı, ruh, kurtarıcı algısı ve kutsal zamanlardaki paganist gelenekler günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Mezhepler bu konuda farklılık ihtiva etse de onlar da paganist gelenekten nasibini almıştır.</p>	
Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, Paganizm, Anadolu, Roma, Dinler Tarihi	

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences

Abstract of Master Thesis

Title of the Thesis: Pagan Traces in Anatolian Christianity	
Author: Furkan GÜLEN	
Supervisor: Doc. Dr. İsmet EŞMELİ	
Date: 15.11.2023	Nu. of pages: viii+67
Department: Philosophy and Religious Studies	Subfield: History of Religion
<p>Christianity is the most populous religion in the world today with 2.8 billion followers. There was no question that the influence of the ancient religions and cultures in the geographies where Christianity spread during the development process was completely erased and that it preserved itself as it came from God. Even less than a century after the death of Jesus, Christianity and the pagan Roman belief that it spread in the Mediterranean basin began to exist in each other. A number of pagan elements existing in Christian rites, Christianity's perception of god, spirit, savior and paganist traditions in holy times have survived until today. Although the sects have differences in this regard, they also got their share from the paganist tradition.</p>	
Keywords: Christianity, Paganism, Anatolia, Rome, History of Religion	

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	İV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
GİRİŞ	1
1. ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE AMACI	2
2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ	2
3. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	3
BİRİNCİ BÖLÜM	4
ANADOLU'DA DİNLER VE PAGANİZM	4
1.1. YAHUDİLİK.....	4
1.2. HİRİSTİYANLIK	6
1.2.1. Katolikler	7
1.2.2. Ortodokslar	7
1.2.3. Süryânîler.....	9
1.2.4. Keldânîler	10
1.2.5. Nestûrîler	10
1.2.6. Gregoryanlar	11
1.3. İSLAM	12
1.4. KELİME VE KAVRAM OLARAK PAGANİZM	14
1.5. ROMA İMPARATORLUĞU VE PAGANİZM	19
İKİNCİ BÖLÜM	24
HİRİSTİYANLIK TARİHİ VE PAGANİZM	24
2.1. HİRİSTİYANLIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ VE PAGAN KÜLTÜRÜ İLE İLİŞKİSİ	24
2.2. İLK DÖNEM HİRİSTİYANLIĞININ DURUMU.....	28
2.3. MİLANO FERMANI VE HİRİSTİYANLIĞIN ROMA İMPARATORLUĞU TARAFINDAN TANINMASI	31
2.4. HİRİSTİYAN KONSİLLERİ VE HİRİSTİYAN TEOLOJİSİ AÇISINDAN ÖNEMİ	35
2.5. HİRİSTİYAN İNANÇ VE UYGULAMALARINDA PAGAN İZLERİ.....	39
2.5.1. Tanrı.....	39
2.5.2. Kurtarıcı.....	43
2.5.3. Tabiat	45

2.5.4. Bayramlar	47
2.5.4.1. Epifani.....	48
2.5.4.2. Noel.....	49
2.5.4.3. Paskalya	52
2.5.5. Vaftiz	53
2.5.6. Evharistiya (Komünyon)	56
2.5.7. Günah İtirafı (Confession).....	58
SONUÇ.....	62
KAYNAKÇA.....	64

GİRİŞ

Din, insanlık tarihiyle birlikte var olduğu kabul edilen bir olgudur. Bu nedenle tarihin hiçbir dönemi yoktur ki insanlık dinsiz bir hayat sürmüş olsun. İnsanlık tarihinin bütün safhalarında, insan hayatında ilahi ya da beşerî bir din mevcut olmuştur. İnsanlar bazen tanrı tarafından gönderilmiş ilahi dinlere yönelmiş bazen de bundan tamamen uzaklaşarak kendi kutsallaştırdıkları birtakım unsurları din olarak kabul etmişlerdir. Çünkü fitraten insanın, yüce bir varlığa bağlanma/inanma ihtiyacı ile dünyaya geldiği kabul edilmektedir. Bu ihtiyaç da doğal olarak insanı bir inanca ya da bir dine mensup olmaya itmektedir.

Anadolu coğrafyası insanlık tarihi açısından zengin bir geçmişe sahiptir. Bu coğrafya ilk dönemlerden günümüze kadar birçok medeniyet, din ve millete ev sahipliği yapmıştır ve yapmaya devam etmektedir. Roma İmparatorluğu hem pagan hem de Hıristiyan kültürüne ait unsurlarıyla Anadolu coğrafyasında varlık göstermiştir. Bu coğrafyanın Roma İmparatorluğunun egemenliğinde olduğu gibi sonraki yüzyıllarda da etkisini gösterecek olan paganizmden etkilenmiş olduğu açıktır.

Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde Roma İmparatorluğunun bir vilayeti olan Filistin topraklarında dini konularda özerk bir yapıya sahip olmakla birlikte siyasi olarak Roma İmparatorluğuna bağlı Yahudiler bulunmaktaydı. Fakat Ezra döneminde şekillenen teolojisine göre, milli bir din olarak kabul edildiğinden ya da misyoner karakterli bir din olmadığından Yahudilik, Roma İmparatorluğunun Anadolu coğrafyasında bulunan sınırlarında varlık göstermemiştir. Yahudi inanç sistemine göre Yahudi olunmaz Yahudi doğulurdu.

Hıristiyanlık, her ne kadar Yahudi geleneği içerisinde doğan dini bir gelenek olsa da Şam vizyonu ile birlikte Pavlus'un ortaya koyduğu misyon anlayışı, Hıristiyanlığın sadece İsrailoğulları ile sınırlı olmadığı anlayışı kabul görmüş ve bir Hıristiyanın görevi İsa Mesih'in mesajını tüm dünya insanlığına ulaştırmak olmuştur. Bu durum, İsa Mesih'in mesajının pagan kültürüne sahip olan Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde yayılmasına sebep olmuştur. İlk dönemlerde Hıristiyanlar Roma'nın takibatına maruz kalmakla birlikte Milano Fermanıyla birlikte İmparatorluk sınırları içerisinde hızlı bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur. Bu süreçte pagan öğretileri ile Hıristiyan öğretileri karşılıklı olarak etkileşim içerisine girmiştir. Böylece

Hıristiyanlığın pagan izleri taşıması söz konusu olmuştur.

1. Çalışmanın Kapsamı ve Amacı

Bu çalışmada Anadolu'da Paganizm ve Hıristiyanlığın durumu ve birbiriyle olan ilişkisi ele alınacaktır. Roma İmparatorluğu döneminde hem Paganizmin hem de Hıristiyanlığın Anadolu'daki konumu ve birbiriyle ilişkisini ortaya koyabilmek için öncelikle Anadolu'daki dinler ve Pagan kültürü hakkındaki bilgilere yer verilecektir. Bu tez çalışmamız seminer çalışmamızın genişletilmiş mahiyeti olarak düşünüldüğü için seminerimizde yer almayan günümüz Anadolu coğrafyasında yer alan Hıristiyan gruplarında pagan izleri tez çalışmamızda detaylıca ele alınacaktır. Tez çalışmamızda, Hıristiyanlığın Pagan Roma İmparatorluğu'nda paganizmden ne ölçüde etkilendiği, ondan izler taşıyıp taşımadığı, mezhepler arasında paganizmin etkilerinin ne ölçüde yoğunlaştığı üzerinde durulacaktır. Öncelikle Anadolu coğrafyasında var olmuş semavi dinlerden ve Anadolu'daki durumlarından bahsedilecektir. Sonra paganizm hakkında bilgi verilerek pagan kültürü izah edilecektir. Daha sonra Hıristiyanlıktan ve Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemin özelliklerinden bahsedilecektir. Akabinde Anadolu topraklarında varlık gösteren Hıristiyan mezheplerini ve bu mezhepler içerisindeki farklı uygulamaları; bu uygulamaların dayandıkları tarihi temelleri inceleyeceğiz. İncelediğimiz bulgular doğrultusunda Hıristiyanlık içerisinde paganizmden izler olup olmadığını araştıracağız. Tüm bu araştırmalar neticesinde de genel bir değerlendirme ile Hıristiyanlığın paganizmden hangi noktalarda etkilendiğini ortaya koymaya gayret edeceğiz.

2. Çalışmanın Önemi

Çalışmamızda Anadolu Hıristiyanlığında pagan inanışlarını tercih etmemizin temel sebebi bu konu hakkında elimizde yeterli düzeyde derlenmiş bilginin bulunmaması veya bu bilgilerin akademik birer çalışma olmayışından kaynaklanmaktadır. Hal böyleyken yaptığımız çalışma Hıristiyanlık ve paganizm arasında birtakım benzerlikler ya da birbirinin içine girift olmuş birtakım özellikler sergileyip sergilemediğini ifade etmeye çalışacağız.

Eski yaşanmışlıklar genetik kodlarımıza işlenmiş birtakım davranışlar ya da eski alışkanlıklar birden bıçakla kesilmiş gibi hayatımızdan silinip gitmemektedir. Hepsi

kendi çapında birer iz bırakmakta ya da olduğu gibi sürüp gitmektedir. Grekoromen pagan kültürü içerisinde yaşamış ve yetiŐmiŐ bireylerin daha sonra ortaya çıkan bir başka dine mensup olmaları ya da bu dinin gereklerini olduğu gibi yerine getirmelerini beklemek onlara yapılan bir haksızlık olacaktır. Çünkü her ne kadar yeni dini benimsemiş olsalar da eski dinlerinden kalan alışkanlıklar nesilden nesile aktarılan adetler ve bunun gibi pek çok Şey varlığını sürdürmüştür. Tezimizde bunların izlerini sürmeye çalışacağız.

3. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları

ÇalıŐmamızı yaparken seçtiğimiz kaynaklar genel anlamda kaynak tarama yöntemi ile elde ettiğimiz makaleler, tezler, kitaplar ve ansiklopediler olarak sınıflandırılabilir. Bu kaynaklar içerisinde en önemlileri Türkiye Diyanet Vakfı yayınlarına ait olan İslam ansiklopedisidir. Bununla birlikte Zafer DuyĐu'nun Hıristiyanlık ve İmparatorluk isimli Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığın yayılıŐını ve kkleniŐini anlatan kitabı ve Kürşat Demirci hocanın Hıristiyanlıkla ilgili yazılan kitapları makaleleri olmuştur. Bunun dışında yüksek lisans tezleri, akademik dergi makaleleri, sanat dergileri, yabancı kaynaklar ve doktora tezleri kaynak olarak kullanılmıştır.

Araştırma boyunca herhangi bir dinin tarafgiri olmadan edindiğimiz bilgilere son derece objektif ve akademik bir yaklaŐımla yaklaŐmıŐ ve yine akademik bir dille bu bilgileri sizlere aktarmaya çalıŐmıŐ bulunmaktayız.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA DİNLER VE PAGANİZM

Anadolu coğrafyası, tarihin birçok devrinde, birçok kavme ev sahipliği yapmıştır. Dil, din ve milliyet fark etmeksizin pek çok insan topluluğuna yuva olmuştur. Pagan dediğimiz çok tanrılı dinlerin yaşandığı dönemlerde temelleri atılan hoşgörü anlayışı, semavi dinlerin yaşandığı dönemlerde de devam etmiş, Anadolu insanı, Hıristiyanlığı, İslam'ı ve Yahudiliği Bir arada yaşatma erdemini göstermiştir. Anadolu coğrafyasında hala aynı şehirde, hatta aynı mahallede camiye, sinagogu ve kiliseyi bir arada görebiliriz.¹ Şimdi bu dinlerin tarihi sırasına göre Anadolu'daki durumunu inceleyeceğiz

1.1. Yahudilik

Anadolu'da Yahudi varlığı Bizans dönemine kadar götürülmektedir. Rumca konuşan ve Romalı Yahudiler olarak bilinen “*Romaniot*” Yahudileri bunun en bariz örneğidir. Daha sonra doğu Avrupa'dan Osmanlı'ya gelmiş ve Almanca konuşan “*Aşkenaz*” Yahudileri gelmektedir. XV. ve XVII. yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti İspanya'dan sürgün edilen binlerce “*Sefarad*” Yahudisine ev sahipliği yapmıştır. Bunun yanı sıra küçük bir azınlık grubu oluşturan Doğu Yahudilerinden söz etmek de mümkündür.² Yahudi yazıtlarına göre Nuh'un Gemisi Anadolu sınırları içerisinde bulunan Ağrı Dağı'na inmişti. Yeni Ahit'ten öğrenilen bilgilere göre Yahudi nüfusu Anadolu coğrafyasının her yerine dağılmıştı. Konya'da bir sinagog bulunuyordu. Yeni Ahit'te Galatyalılar'a Mektup bölümünde Antakya'da yaşayan Yahudilerden söz edilmektedir.³ Yine milattan önce IV. yüzyılda Manisa'da Yahudilerin olduğu kanıtlarla sabittir. Anadolu'daki Yahudi varlığı Roma yöneticileri tarafından da kabul görmüş ve uzun yıllar diğerlerinden ayrılmadan yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁴

Bizans döneminde ülkenin pek çok kentinde kalabalık Yahudi cemaatleri bulunmaktaydı. Selçuklular dönemi ise Türklerin Yahudilerle daha yoğun temaslarda

---

¹ Ekrem Memiş, “Dinlerin Buluştuğu Nokta: Anadolu” (Dinlerin Buluşması, Manisa: Salihli Belediyesi, 2015), 68.

² Süleyman Şanlı, “Türkiye'nin Doğu Yahudileri Üzerine Etnografik Bir Alan Araştırması”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/2 (2018), 1282.

³ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2009), 1246.

⁴ Memiş, “Dinlerin Buluşması”, 68.

buldukları bir dönemdir. Selçuklu Devleti, Yahudilere vergi ödemeleri karşılığında dinî ayinlerini yerine getirmeleri ve kendi örflerine göre yaşamaları konusunda serbestiyet tanımıştır. VII. ve X. Yüzyıllar arasında hüküm sürmüş Hazar Devleti'ni de Türklerin Yahudilerle temasları içerisinde değerlendirmek yanlış olmaz. Hazarlar, son döneminde Yahudiliği devletin resmi dinî olarak ilan etmişlerdir. Doğu Avrupa Yahudilerinin kökenini sırf bu açıklamadan hareketle Hazarlara dayandırmakta doru olmayacaktır. Hazarlarda nüfusun çok az bir kısmı Yahudi olmuştur. Hükümdar ailesi ve kaymak tabaka denilen üst sınıf yöneticilerle komutanlar Yahudiliği kabul etmiştir.⁵

Osmanlı dönemine gelindiğinde ise Yahudilerle ilk temaslar, Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethi dönemine denk gelir. Orhan Gazi, Bursa'yı fethettiğinde büyük bir Yahudi cemaatine rastlamıştır. Yahudiler, Orhan Gazi ve dolayısıyla Türkler geldiğinde hızla şehri boşaltmışlardır. Sultan, tüm dinlere ve milletlere karşı adil olacağını bildirince, Yahudiler yerlerine yeniden yerleşmişlerdir. Orhan Gazi'nin oğlu Şehzade Süleyman, Gelibolu'yu fethetmiş ve burada Yahudilerin hayatlarını zorlaştıracak bir uygulamada bulunmamıştır. Sultan Murat Ankara ve Edirne'yi fethettiğinde buralarda yaşayan Yahudilere karşı aksi bir uygulama yapmamıştır.⁶

Cumhuriyet döneminde de yüzyıllardır bu topraklarda yaşayan, bu toprakları vatan olarak kabul eden Yahudiler, bu topraklarda Türk yurttaşı olarak hissetmek ve yaşamak arzusu içerisinde olmuşlardır. Bu gaye ile üniter devletin kanunlarına uygun hareket etmiş, cumhuriyetin içerisinde bir parça olmak için Türkleşme siyaseti gütmüşlerdir. Bu minvalde, Moiz Kohen'in şahsında bir ideolog ortaya çıkmıştır. Moiz Kohen adını değiştirerek Tekin Alp yapmıştır. Tekin Alp, Evâmir-i Aşere'sini yayımlamış ve Yahudilerin günlük hayatta uymaları gereken Türkleşme siyasetinin On Emir'ini bildirmiştir.⁷ Yahudiler cumhuriyet döneminde 1934 tarihli Trakya olaylarına kadar huzurlu bir yaşam sürmüşlerdir. 1942 yılında çıkarılan varlık vergisi de Yahudiler için Türkiye'de bir zorluk olarak görülmüştür. 1947 yılında çıkan Filistin-İsrail savaşı sonrasında Siyonist ülkeye sahip pek çok Yahudi İsrail'e göç etmiştir.⁸

---

⁵ Malike Bileydi Koç, "Atatürk'ün Vatandaşlık Anlayışı ve Günümüzde Yahudiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 28/84 (2012), 7.

⁶ Meral Altundal - Ergun Hiçyılmaz, *Büyük Sığınak, Türk Yahudilerinin 500 Yıllık Serüveninden Sayfalar* (İstanbul, 1992), 10-11.

⁷ Rıfat N. Bali, "1923'ten Günümüze Türkiye Yahudileri- Gayriresmî Bir Yaklaşım", *Folkloru Doğru* 63 (1998), 107.

⁸ Bali, "1923'den Günümüze Türkiye Yahudileri - Gayriresmî Bir Yaklaşım", 108-109.

1.2. Hıristiyanlık

Filistin'de ortaya çıktığı bilinen Hıristiyanlık, Roma topraklarında özellikle de Anadolu'da hızla yayılış göstermiştir. Bunun en temel sebebi Anadolu'nun Filistin ile Roma arasında bulunan hem deniz hem de karayolu üzerindeki bir köprü vazifesi görüyor olmasıdır. Bir diğer nedeni ise önceleri “*Polis*” adı verilen şehir devletleri iken daha sonra Roma himayesi altında toplanan birçok şehrin bulunmasıdır. Hıristiyanlık erken dönemde önce bu şehirlerde köklenmiş daha sonra da hızlıca yayılmıştır.

Hıristiyanlığın yayılmasında birçok Anadolu şehri önemli bir yere sahiptir. Elbette bunlardan bazıları ayrı bir mertebede konumlandırılmıştır. Bu şehirler üç başlık altında incelenebilir: İlk grup Yeni Ahit'te ismi geçen şehirlerdir. Örneğin; Tarsus, Miletus, Assos, Patara ve İconium İncil'de adı geçen şehirlerden sadece bazılarıdır. İkinci grup ise azizlerin ve martirlerin (şehitler) hayatları ile bağlantılı olan şehirlerdir. Üçüncü grup ise Roma'da Hıristiyanlığın resmi din sayılmasından sonra azizlerin ya da kilise babalarının yaşadığı ve Hıristiyan alemi için önem kazanan şehirlerdir. Örneğin; Noel Baba olarak bilinen Aziz Nicholas'ın memleketi Demre, Aziz Philippos'un metfun olduğu Hierapolis şehirleri buna örnek gösterilebilir. Bütün bu gelişmeler Anadolu'da Hıristiyan varlığını perçinlemiştir.⁹

İmparator Konstantin, 313 yılında yayımladığı Milano Fermanı ile imparatorluk topraklarında yaşayan Hıristiyanlara dinlerini yaşama özgürlüğü vermiştir. Artık bu tarihten sonra rahat bir nefes alan ve Greko – Romen baskısından kurtulan Hıristiyanlar dinleri ile ilgili misyon ve diğer çalışmaları hızlandırmışlardır. Sonraki dönemde İmparator I. Theodosios Hıristiyanlığı devletin resmi dini olarak ilan etmiş ve 380 yılında vaftiz olarak Hıristiyan olmuştur. Ariusçuluk gibi sapkın sayılan akımlara cephe alan imparator topraklarında daha homojen bir Hıristiyan toplumu oluşturmayı amaçlamıştır. İmparator Konstantin ile Papa I. Gregory arasında geçen süreç tarihte Hıristiyanlığın hızla yayılmaya başladığı bir dönemdir. Bu süreç aynı zamanda, çoğu mezhep ayrılıklarına ve tartışmalara sebep olacak Hıristiyanlık içinde birtakım gelişmelerin de habercisidir.¹⁰ Bu bölümde bazı Hıristiyan mezheplerini ve onların birtakım özelliklerini inceleyeceğiz.

⁹ Kürşat Demirci, “Hıristiyanlık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/330.

¹⁰ Demirci, “Hıristiyanlık”, 17/333.

1.2.1. Katolikler

“Katolik (*catholic, catholique*) kelimesinin aslı olan ve “genel, evrensel” anlamına gelen Grekçe *katholikos*, Latince’de *universalis, generalis, communis* kelimeleriyle karşılanmıştır”.¹¹ Katoliklik mensupları açısından Hıristiyanlığın en kalabalık mezhebidir. Katolik mezhebinin merkezi İtalya’da bulunan Roma şehrindeki Vatikan’dır. Vatikan dini bir Merkez olmasının yanında aynı zamanda resmi bir devlettir. Devlet başkanı ise Papa’dır. Katolıklara göre Papa yanılmaz bir otoritedir. 1870 yılındaki Vatikan Konsili’nde Papa’nın yanılmazlığı inancı kabul edilmiştir. Katolikler uzun bir dönem diğer Hıristiyanları dışlayarak kendilerini ana kilisenin devamı olarak görmüşlerdir. Katolikler Kutsal Ruhun hem babadan hem de oğuldan geldiğini kabul ederek Katolik Ortodoks bölünmesinin temelini oluşturmuşlardır.¹²

Keltler, Germenler ve Franklar gibi barbar kavimlerin saldırıları sonucunda Batı Roma İmparatorluğu yıkıldığında Avrupa’da tek güç merkezi olarak Roma Piskoposu kalmıştı. Avrupa’daki otorite boşluğundan faydalanan Papa kendini bütün Hıristiyanların başı ilan etmiştir. Yıkılan imparatorluğun mirasından faydalanan Roma Piskoposu kendisine bazı imparatorluk özellikleri de izafe etmiştir.¹³

Kilise Hıristiyan dünyaya zarar veren barbar kavimleri Hıristiyanlaştırmış, böylece Keltler, Germenler ve Franklar Hıristiyan olmuştur. Bu sayede Hıristiyan Roma gelenekleri ile Batı Avrupa kültürü arasında sıkı alışverişler yaşanmıştır. Batı Avrupa topraklarında yaşanan otorite boşluğunda kilisenin devletin yerini almasıyla Papa düzeni sağlayacak yegâne güç haline gelmiştir. Bizans’ta ise kilise imparatorun hükmü altına girmiş ve sezaro-papizm denilen bir din anlayışı ortaya çıkmıştır.¹⁴ Bütün bu sayılan gelişmeler Katolik Hıristiyanlığın temellerini oluşturmuştur. Bu sayede Katoliklik bugün bütün Hıristiyanların yarısını kapsayan geniş bir mezhep haline gelmiştir.

1.2.2. Ortodokslar

Ortodoksluk Hıristiyanlık içerisinde dört yüz milyona yakın inananıyla üçüncü büyük mezhep olarak karşımıza çıkar. Daha çok Doğu Avrupa ve Anadolu

¹¹ Ömer Faruk Harman, “Katoliklik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/55.

¹² Mustafa Alıcı, *Dinler Tarihi I-II*, ed. Süleyman Turan (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018), I-II/273-274.

¹³ Harman, “Katoliklik”, 25/57.

¹⁴ Hulusi Yazıcıoğlu, *Bir Din Politikası Laiklik* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1993), 50.

topraklarında bulunan Ortodokslar genel anlamda kapalı bir toplum yapısına sahiptirler. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra gelişen dünyaya uyum sağlamak zorunda kalan Ortodoks cemaat bu kapalılıktan bir nebze olsa sıyrılmış görünmektedir.¹⁵

Ortodoks kelimesi doğru yol anlamına gelmektedir. Bugünkü kullanımıyla bir Hıristiyan mezhebini ifade etmesi ise MS XI. yüzyıla dayanmaktadır. “Ortodoksların kendileri için kullandığı yaygın ibare daha çok “Ortodoks Katolik Kilisesi”dir. Bu ifade, mezhebin hem doğru görüşü temsil ettiği hem de evrensel (Katolik) olduğu iddiasını yansıtır.”¹⁶ Ortodoks mezhebinin doğması, I. İznik (325) ve onu takip eden altı konsilin sonucunda olmuştur. Ortodokslar I. İznik Konsili’nde Arius ve Nestorius’un görüşlerine karşı çıkmışlardır Ortodoks mezhebine göre önemli olan vahiy ve kilisenin verdiği genel geçerlik özelliği olan kararlardır. Ortodoks mezhebinin en büyük patriği, İstanbul Fener Rum patriğidir. Ortodokslara göre Fener Patrikhanesi bütün yeryüzü Hıristiyanlarının Ruhani merkezidir. Fener Patrikhanesi Rusya, Yunanistan ve Sırbistan ile birçok Akdeniz Adası’nda yaşayan Ortodoks Hıristiyanların lideridir.¹⁷

Ortodokslar tanrı inancı konusunda Katoliklerle temelde aynı inanca sahiplerdir. Fakat bununla beraber Katolik kilisesinin İznik İtikadnamesi’nde yer alan “Ruh Baba’dan gelir” ifadesine “ve Oğul’dan da” ifadesinin eklenmesini kabul etmezler. Ortodoks mezhebine göre Bakire Meryem’in özel bir konumu vardır. O Tanrı Anası’dır yani “Teotokos”tur. Meryem doğum öncesinde de doğumdan sonra da bakire kalmıştır. O ebedi olarak bakiredir. Ortodoks ibadetlerinin tamamından teslisin üç şahsı kadar Meryem’in de adı geçer. Ortodokslara göre insanlar yalnızca kilise vasıtasıyla kurtulur kilisenin idaresi İsa Mesih’e aittir piskoposlar İsa Mesih’i temsilen görevlerini sürdürürler.¹⁸

Ortodokslukta insanın hür iradesi de önemlidir. Katoliklik ve Reform kiliseleri kadenci bir anlayışı benimsemişlerse de Ortodokslar insanın iyilik ve kötülükleri

---

¹⁵ Kürşat Demirci, “Ortodoksluk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/409.

¹⁶ Demirci, “Ortodoksluk”, 33/410.

¹⁷ Süreyya Şahin, “Doğu - Batı Kiliseleri, Ayrılma ve Sebepleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 323-324.

¹⁸ Alıcı, *Dinler Tarihi I-II*, I-II/472.

kendisinin seçtiğini kabul ederler.¹⁹ Bu da Ortodoksları diğer mezheplerden ayıran önemli bir farklılık olarak karşımıza çıkar.

1.2.3. Süryânîler

Süryânîler, Mezopotamyalı Sami kökenli bir halktır. Süryânîler, kökenlerini dünyanın en eski medeniyetlerinden olan Asurlulara dayandırır. Süryânîlerin büyük çoğunluğu diasporada yaşamakla birlikte, anavatanları günümüzde Kuzey Irak, Güneydoğu Türkiye ve Kuzeydoğu Suriye'dir. Süryânîler, Doğu kiliseleri içerisinde yer alır ve Yakubiler adıyla da bilinmektedir. Süryânî kavramı hem bir dini grubu hem de bir ırkı ifade etmektedir.²⁰

Süryânîler, Pavlus'un şekillendirdiği itikadi çizgide tarihi Antakya Kilisesi'ni temsil etmektedir. Süryânîlik, Doğu Hıristiyanlığının kadim inançlarından biridir. VI. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Hıristiyanlığının liderliğini elinde bulunduran Süryânî Kilisesi kendi içinde yaşadığı çekişmeler ve mezhepsel farklılıkları yüzünden Bizans'ın uyguladığı baskılar sonucunda gitgide zayıflamıştır.²¹ Daha önceleri tek bir ırkı ifade eden Süryânîlik şimdilerde dünyanın birçok yerinde yaşayan ve çeşitli ırklara mensup olan birkaç milyon insanı ifade etmektedir.

Süryânî Kilisesi monofizit kiliseler arasında yer almaktadır. Monofizitler Hz. İsa'da ilahî ve insanî tabiatın kaynaşarak tek bir tabiat oluşturduğunu savunan ve diğer kiliselerden de bu anlamda ayrılan kiliselerdir. Bu hususu Şehristânî şöyle anlatmıştır: *“Yakubîler'in ekserisi Mesih'in tek bir cevher, tek bir uknum olduğunu söylemekle birlikte, onun iki cevherden oluştuğunu belirtirler, bazen de iki tabiatın bir tabiat olarak ifade ederler. Buna göre kadîm ilahın cevrehiyle, muhdes insanın cevheri, ruhun bedenle birleştiği gibi birleşmiş, bir cevher, bir uknum olmuştur, bu bakımdan o bütünüyle insan ve bütünüyle ilahtır.”*²² Monofizit kiliseleri, Doğu Ortodoks kiliseleri içerisinde gösterilmelerine rağmen bunlar Ortodoksluktan bağımsız ve özerk kiliselerdir bunlar; Süryânî, Ermeni, Habeş ve Kıptî kiliseleridir.²³ Süryânîleri diğer

¹⁹ Kürşat Demirci, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018), 9.

²⁰ Ramazan Biçer, *Güvenlik Terimleri Sözlüğü* (Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Yayınları, 2017), “Süryânîlik”, 653.

²¹ Mehmet Çelik, “Süryânîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/175.

²² Muhammed eş-Şehristânî, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 204.

²³ İrşat Seyda, “Süryânîler ve Süryânîlik”, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* 10 (1998), 230.

Hıristiyan mezheplerinden ayıran bir diğer özellikleri ise litürji ve ibadet dili farklılığıdır. Süryânîler litürji ve ibadet dili olarak Süryânîce yani Eski Aramice kullanırlar.

1.2.4. Keldânîler

Keldânîler, Nestorius'un kurduğu Nesturî Kilisesinden ayrılarak kendi kiliselerini kurmuş ve Katolikliğe geçerek Papa'nın otoritesini kabul etmiş bir gruptur. Yeni kurulan bu kilisenin adı Keldânî Kilisesidir ve artık doğuda Katolikliği seçen bütün Hıristiyanlar bu kiliseye dahil edilmiştir. Keldânî Kilisesine Doğu Katolik Kilisesi de denebilir.

Hıristiyanlıkta Bizans'tan ayrılarak Doğu Kilisesi'ni oluşturan çeşitli kiliseler kendi ibadet ritüellerini kendileri oluşturmuşlardır. Bunlara rit denmektedir. Bunlardan biri de Keldânî ritidir. Bu rit Nesturî Hıristiyanlar ve Katolik Keldânîler arasında ortak sayılır. Ritin dili Aramicedir. Doğu kiliselerindeki diğer ayin usullerine göre daha sadedir. Yedi sakrament kabul edilir. "Din adamları sınıfı diyakon (şemmâs/şemaşa), papaz (qasisa, abuna) ve piskopostan (matran) oluşmaktadır".²⁴ Günümüzde Katolik Keldânî kilisesinin 1-1,5 milyon müridi bulunmaktadır. Bunlar; Irak, Suriye, Mısır, Türkiye, İran, Amerika ve Gürcistan'da yaşamaktadır.²⁵

1.2.5. Nestûrîler

Nestûrîlik, Antakya Kilisesi patriği Nestorius'un kurduğu itikadi çizgide ilerleyen Hıristiyan mezhebidir. Nestûrîlere Doğu Süryanileri ya da Âsurîler de denilebilir. Nestûrîler için Milel ve Nihal'de Şehristani: "*Halife Me'mun zamanında ortaya çıkan ve İncillerde kendi görüşlerine göre tasarrufta bulunan hakîm Nestur'un mensuplarıdır.*" ifadesini kullanmıştır.²⁶ Nestûrî Kilisesi'ne adını veren Nestorius, din öğrenimini Antakya İlahiyat Okulu'nda tamamlamış ve din adamı olarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinde çalışmıştır. Anadolu'da çalıştığı esnada sapkınlara karşı verdiği mücadele ile kendini gösteren Nestorius 428 yılında İmparator II. Theodosios tarafından İstanbul patriği olarak görevlendirilmiştir.²⁷

²⁴ Kadir Albayrak, "Keldânîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/210.

²⁵ Albayrak, "Keldânîler", 25/210.

²⁶ eş-Şehristânî, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 202.

²⁷ Kadir Albayrak, "Nestûrîlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/15.

Nestorius'un İstanbul patriği olduğu sırada yanında bulunan arkadaşı Anastas bir vaazında Meryem'e "Tanrı Anası" denilemeyeceğini, bunun en büyük küfür olduğunu ifade etmiştir. Anastas vaazdan sonra bütün tepkileri üzerine çekmiştir, Nestorius ise arkadaşına bu konuda destek vermiştir. İkisinin bu görüşleri toplumdaki rahatsızlık duygusunu arttırmış ve bir kaos ortamı oluşturmuştur. Hıristiyanlar bu tartışmalar çerçevesinde Meryem'in "Tanrı Anası" olduğuna iman edenler ve etmeyenler şeklinde ikiye bölünmüştür. Bu gelişmelerden sonra Nestorius'un görüşlerini benimseyenler Nestûrî olarak adlandırılmışlardır.²⁸ Nestorius'un V. yüzyılda İstanbul patriği olduğu düşünülürse Nestûrîliğin ortaya çıkışı yaklaşık olarak bu döneme tekabül etmektedir.

Nestûrîleri diğer Hıristiyan mezheplerinden ayıran, pratikteki uygulamalar değil doktrinel farklılıklardır.

"Her şeyden önce Nesturilerin radikal Diyofizitizmi İsa'daki insanlık ve ilahlık tabiatlarının bütünüyle İskenderiye ve kısmen Ortodoks geleneklerine ters düşerek birbirlerini hiç karışmadıklarını öngörür. Bu noktada Aristo'dan geçen bir kavramı kullanarak İsa'nın hem beşer hem ilahi tabiatlarının kendi başlarına ve kendi sınırları içinde yeterince mükemmel, bundan dolayı da herhangi bir karışma veya ilişki imkânına girmeyecek şekilde sağlam ya da yekpare olduğunu kabul etmişlerdir".²⁹

Nestûrîleri diğer Hıristiyan mezheplerinden ayıran bir başka özelliği ise asli günahı farklı yorumlamalarıdır. Onlara göre yaratılan ilk insanlar bir günah işlemiş olabilir. Fakat bu günah nesilden nesile sirayet eden bir günah çeşidi değildir. Bu yüzden insanlar günahkâr olarak doğmazlar. Diğer Hıristiyanlar gibi resim ikon ve heykellere değer vermezler. Boşanma ise yalnızca aldatma mevzubahis olduğunda geçerli olur.

1.2.6. Gregoryanlar

Ermeniler IV. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Ermeni Kilisesi, Ecmiatzin merkezli, apostolik, Katolik, Ortodoks, monofizit, geleneksel ve kadim özerk bir kilisedir. Ermeni kilisesinin tarihi Havari Bartalmay ve Taday'a dayandırılır.

²⁸ Talha Fortacı, "Nestûrîliğin Ortaya Çıkış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 65.

²⁹ Kürşat Demirci, *Nesturi Hıristiyanlık ve Antakya Teolojisi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018), 53.

Kilise Vağarşapat'da kurulmuş ve burası kutsal oğulun indiği yer anlamına gelen “*Ecmiatzin*” ismini almıştır. Hıristiyanlık böylece Ermeni Devleti'nin ilk resmi dini olmuştur.³⁰

451 Kadıköy Konsili'ne kadar Roma Kilisesi ile bir anlaşmazlıkları yoktur. Ermeniler Hz. İsa'ya atfedilen insani ve ilahi iki niteliği kabul etmeyerek onun baba ile özdeş tanrısallığına inanmayı tercih etmişlerdir. Roma Kilisesi'nin üstünlüğünü tanımayan, Kadıköy Konsili kararlarını kabul etmeyen ve Papa'nın günah çıkarma yetkisine inanmayan Ermeniler kendi bağımsız kiliselerini oluşturmak için harekete geçmişlerdir. V. yüzyılda Eçmiyazin Piskoposluğu Bizans Ortodoks Kilisesinden ayrılmış ve Piskoposluk, Katogigosluk olarak değiştirilmiştir.³¹

Ermeni Kilisesi, kendi kilisesini havarilere dayandırmaktadır. Kilisenin kurucu babası olarak Aziz Grigor'u görürler. Ancak Aziz Nerses ve özellikle Aziz Sahak dönemlerinde bağımsızlaşma yolunda temeller oluşturulmuştur. Alfabenin geliştirilmesiyle Ermeni kutsal edebiyat külliyatı oluşturulmaya başlanmıştır. Bu sayede Ermeni Kilisesi, felsefi alt yapı gerektiren meselelerde fikir beyan etme düzeyine gelmiştir. 451 Kalkedon (Kadıköy) genel konsilinden sonraki yüzyıl içerisinde farklı fikirlerini beyan ettiği I. ve II. Dvin konsillerinde anti-Kalkedoncu fikrini ilan etmiştir. Böylece Ermeni Kilisesi, Bizans- Roma Kilisesi'nden tamamen ayrılmıştır. Daha sonraki dönemde Gürcü ve Alban kiliseleri ile de bağlarını koparan Ermeni Kilisesi milli bir kimliğe bürünmüştür.³²

Ermeni kilisesinin mensupları daha çok Ermenistan, Rusya, Türkiye, İran, Lübnan, Amerika ve Avrupa ülkelerinde yaşarlar. Diğer kiliselerden farklı olarak Noel ve Epifani 6 Ocak'ta birlikte kutlanır. Ermeniler yedi sakramenti kabul ederler.³³

1.3. İslam

İslam, sözlükte “teslim olmak, barış yapmak, kurtuluşa ermek, boyun eğmek” gibi anlamlara gelmektedir. Genel bir tanım ile İslam Allah tarafından gönderilen Hz.

³⁰ Canan Seyfeli, “Ermeni Kilisesi”, Ansiklopedi, *TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları* (10 Kasım 2023). https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/ermeni_kilisesi (10.11.2023)

³¹ Ali Arslan, “Ermeni Kilisesi'nin Ermenilerin Hayat ve İdeallerindeki Yeri ve Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu”, *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri* (Ankara: Türksev Yayınları, 2004), 14-37.

³² Canan Seyfeli, “Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu”, *Türk Yurdu* 95/225 (2006), 46.

³³ Seyfeli, “TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları” (10 Kasım 2023).

Muhammed tarafından tebliğ edilen insanları dünya ve ahirette iyiye ve güzele ulaştırmayı amaçlayan ilâhî kurallar bütünüdür.³⁴ MS 610 yılında Mekke Vadisi'nde ortaya çıkan ve buradan Hz. Muhammed ve Müslümanlar tarafından çok geniş bir coğrafyaya yayılan İslam ilahi dinlerin sonuncusudur. Hz. Muhammed'in İslam'ı yayması ilk etapta gizli tebliğ şeklindeyken ancak dört yıl sonra açık açık anlatma şeklinde olmuştur. Buna rağmen toplumdaki gençleri ve zayıf kimseleri çok hızlı bir şekilde kuşatan İslam hızlıca buralarda yayılmıştır. Hz Muhammed'in Uhud, Bedir, Hendek, Hayber, Taif, Huneyn gibi gazveleri ve Mekke'nin fethi Arap yarımadasının müslümanlaşmasını sağlayan temel unsurlardır. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslam'ın yayılışı devam etmiştir. En yoğun yayıldığı dönem Emevîler dönemidir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde birçoğu sulh yoluyla gerçekleşen fetihlerle Suriye, Filistin, Irak, Mısır, Tunus, Kıbrıs, İran ve Horasan İslâm topraklarına katılmıştır. Yaklaşık bir asır devam eden Emevîler döneminde de fetihler hız kesmeden devam etmiştir. Maveraünnehir'den Endülüs'e Kafkaslardan Fransa'nın içlerine Hindistan'a Kuzey Afrika'ya ve Orta Asya'ya kadar birçok bölgeye yayılmıştır. Abbasiler döneminde fetihler bu kadar hızlı olmamıştır. Abbasiler daha çok iç karışıklıklar ve devletin Merkezi otoritesini korumakla uğraşmışlardır. MS XI. Yüzyılda Batı ve Orta Afrika'da Müslüman tüccarlar ve Murabıtlar tarafından İslamlaştırılmıştır.³⁵

Anadolu topraklarında İslam'ın yayılışı IX. yüzyılda başlamıştır. Her ne kadar V. ve VI. yüzyıllarda Abbasi orduları Anadolu içlerine kadar ilerleyip birçok şehri ele geçirmiş olsalar da burada kalıcı olamamışlardır. Daha sonraki dönemde Selçuklular 1050 ve 1060lı yıllarda Orta Asya'dan daha iyi otlaklar bulmak amacıyla Irak ve Horasan dolaylarına gelen Türkmen oymaklarını Anadolu'ya yönlendirerek buralara yerleşmelerini sağlamıştır. Sultan Alparslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi Anadolu'nun İslamlaşması adına büyük bir başarı olmuştur. Birkaç yıl içerisinde Selçuklu birlikleri Anadolu'nun büyük bir bölümünü fethetmiş ve Orta Asya'dan gelen Türkmenlerin buralara yerleşmelerini sağlamıştır. Bu hızlı Türkleşme ve İslamlaşma Anadolu Selçuklu Devleti'nin de kurulmasına zemin hazırlamıştır.³⁶

³⁴ Mustafa Sinanoğlu, "İslâm Giriş", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/1.

³⁵ Azmi Özcan, "İslâm VI. Doğuşu ve Yayılışı", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/27-28.

³⁶ Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/110.

Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkmenlerin tamamı Müslümandı ve Anadolu'da büyük bir Müslüman nüfuz oluşmasını sağlamışlardır. Bunun yanı sıra Selçuklu ordularından önce Bizans topraklarına gelen mutasavvıflar hoşgörülü yaklaşımları ve yardımsever tavırlarıyla yerli halkın gönüllerini fethetmişlerdir. Bu sayede bazı Hıristiyan ve Yahudiler Müslüman olmuşlardır. İkinci bir göç dalgasına sebep olan Orta Asya'daki Moğol istilası Anadolu'nun İslamlaşmasını hızlandıran bir diğer etken olmuştur. Moğol baskısından kaçan Türkmenler akın akın Anadolu'ya gelerek Anadolu'nun Türklerle dolmasına sebep olmuşlardır.³⁷ Anadolu Selçuklularından sonra kurulan Türk beylikleri Anadolu'nun çeşitli yerlerinde sürdürdükleri bayındırlık faaliyetleri ile Anadolu'da bir Türk-İslam kültür iklimi oluşturmuşlardır. Onların bu faaliyetleri sonucunda inşa edilen binlerce cami ve medrese İslam'ın daha geniş kitlelerce öğrenilmesine ve Anadolu'nun İslamlaşmasına büyük katkı sağlamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi ile Anadolu'nun tamamı Müslüman toprakları haline gelmiştir.

1.4. Kelime ve Kavram Olarak Paganizm

Latince köylü anlamına gelen “Pagan” kelimesinden türeyen paganizm kelimesi, Orta çağ başlarından itibaren Kilise tarafından Hıristiyan olmayan insanlar için kullanılmıştır. XVII. yüzyılın sonları XVIII. yüzyılın başlarından itibaren çok tanrılı inançları benimseyenler için pagan kelimesi kullanılmaya devam etmiştir. “Putperestlik çok tanrılı dinlerde tanrısal varlıkları sembolize eden çeşitli figürlere tapınmayı ifade etmektedir. Batı dillerinde *idolatry* ve paganizm, İslâmî kaynaklarda *veseniyye* terimlerinin karşılığıdır. Yunanca *eidolon* (put, idol) ve *latreia* (tapınma) kelimelerinden türetilen *idolatry*, “suret ve temsillere yanlış şekilde ve yanlış sebeplerle değer verme veya tazimde bulunma” şeklinde tanımlanır.”³⁸

Bütün ilkel pagan dini sistemlerinde doğa tapıcılığı az da olsa bulunmaktadır. Antik Yunan, Eski Mezopotamya, İran-Pers, Büyük Roma ve benzeri köklü pagan kültürlerinde var olan ve birçok ortak noktası bulunan bu geleneksel sistem, pagan inanışlarının temelini oluşturmaktadır. Şinasi Gündüz bu konuda şöyle demektedir:

“Bilinen çok eski dönemlerden itibaren insanlar, içinde yaşadıkları doğal

³⁷ Ocak, “Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması”, 3/112.

³⁸ Ahmet Güç, “Putperestlik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/365.

çevrenin, kutsalın şu ya da bu şekilde tezahür ettiği bir mekân olduğunu düşünmüşler, dolayısıyla çeşitli doğal varlıklara tanrısal ya da yan tanrısal bir değer atfetmişlerdir. Doğrudan ya da dolaylı tanrısallık atfedilen doğal varlıkların neler olduğu konusunda her pagan toplumunun kendi yaşam koşullarıyla ekonomik ve doğal çevre açısından bağlı oldukları şartlar belirleyici olmuştur”.³⁹

Örneğin; deniz kenarında yaşamlarını sürdüren topluluklar birtakım deniz canlılarını; ormanda yaşayan topluluklar bazı bitki ve hayvanları; çölde yaşayan topluluklar vahaları, dağlarda yaşayanlar yüksek kayalık bölgeleri ya da bazı taş ve kayaları kutsallaştırıp onlara tapınma eğilimi göstermişlerdir.⁴⁰

Paganizm, “*religio*” anlamında bir din değildir. Daha çok bir doğa-insan iletişimine dayanan korku ya da fayda bazlı bir uygulamadır. Paganizm doğa ile olan bu alâkasını ilk insan toplulukları vasıtasıyla kurmuştur. Milattan önce 100.000 yılı civarında ölüsünü gömmeyi öğrenen *Neanderthal*, doğa ile insan ırkı arasındaki ilişkiyi keşfetmiştir. Bu bağlamda paganizmin tarihi insanlık tarihi kadar kadimdir denilebilir. Paganlar bilinen diğer dinlerden farklı olarak kutsallığı doğadaki her varlığa dağıtmış ve tanrısallığı soyutla değil somut nesnelere aracılığıyla sembolize etmiştir.⁴¹

Paganizm, şüphe yok ki bin yıllar boyu çeşitli zamanlarda ve coğrafyalarda farklı biçimleriyle ortaya çıkmış ve çok farklı insan toplulukları tarafından benimsenmiştir. Bu durum, dışarıdan bakıldığında ortada bir “pagan dini” kavramı olmadığını göstermektedir. Fakat kökene indiğimizde pagan düşüncesinin hep aynı değerler etrafında geliştiği gözlemlenmektedir. Tarih boyunca paganlık farklı şekillerde tezahür etmiş olsa da doğaya bağlı kökleri hep aynı kalmıştır.⁴²

Geleneksel puta tapıcılığı ifade eden pagan terimi ruhçuluk (animizm) ve doğa güçlerine tapma ile ilişkilidir. Bu yüzden eski Mezopotamya dinleri, Eski Mısır dinleri, Mithraizm, Greko-Romen dini, Hinduizm ve benzeri inanç sistemleri paganizm içerisinde değerlendirilmektedir. Bunun dışında Orta ve Güney Amerika'da yaşayan bazı insan toplulukları ve insanlar arasında var olan bazı kültürler için de pagan terimi

---

³⁹ Şinasi Gündüz, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 15.

⁴⁰ Gündüz, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, 16.

⁴¹ Erhan Altunay, *Paganizm - 1: Kadim Bilgelige Giriş* (İstanbul: Hermes Yayınları, 2014), 17.

⁴² Altunay, *Paganizm - 1: Kadim Bilgelige Giriş*, 2014, 17-19.

kullanılmaktadır.⁴³ Paganizm bin yıllar boyunca varlığını sürdürmüş bir pratik olmasının yanı sıra çok uzun zaman içerisinde var olduğundan bazı araştırmacılar tarafından üç dönem halinde incelenmiştir. Bu dönemleri şu şekilde sınıflandırabiliriz:

- **Paleo-Paganizm:** Paleolitik dönemden Roma'ya kadar uzanan hatta diğer toplumlarda daha da uzun süren çok tanrılı ve doğaya tapma temelli yaşanan dönemdir. Bu dönem neo-pagan inançlarının da temelini oluşturmaktadır.
- **Mezo-Paganizm:** Rönesans'tan XIX. yüzyıla kadar uzanan ve eski inançların diriltilmesi fikrine dayanan pagan dönemin adıdır. Bu dönemde eski pagan inanışlarına dair yayınlar yapılmış, pagan festivalleri düzenlenmiş, pagan ritüelleri halk arasında yayılış göstermiştir.
- **Neo-Paganizm:** XX. yüzyılın ikinci yarısında tam olarak ortaya çıkmış olmasına karşın kökenleri çok daha geriye götürülebilen bir düşünce sistemidir. Neo-paganizm doğaya ilintili doğanın deverânını takip eden ve doğayı “tanrıça” kavramıyla özdeşleştiren bir düşünce biçimidir.⁴⁴

Paganizmde pagan her şeyden önce bir “homo religiosus”tur. O, her şeyden önce özünde inançlıdır. Bu inanç tabii ki bugünkü tabirle dindarlık değildir. Pagan her şeyin arkasında bulunan öz olarak kutsala inançlıdır. İnsan inançsız yaşayamaz en inançsız insanın bile bağlı olduğu birtakım kutsallar vardır. Paganizme göre evrendeki her şey, günlük işler, bütün rutinler kutsal ile bağlantılıdır. Paganizmdeki kutsal düşüncesi soyut bir kutsallık değildir. Bu kutsal her şeyi kapsayan ontolojik bir kutsaldır. İlk çağlardan beri paganizmde kutsal düşüncesi bulunmaktadır ve o “sine qua non” (olmazsa olmaz)dur.⁴⁵ Mircea Eliade Kutsal ve Kutsal- Dışı kitabında bunu şöyle ifade eder: *“İnsan kutsalı öğrenir, çünkü kutsal tezahür eder kutsal - dışı olandan tamamen farklı bir şey olarak kendini gösterir. En ilkellerinden en gelişmişlerine varıncaya dek dinlerin tarihinin bir hiyerofaniler birikiminden, kutsal gerçekliklerin tezahüründen oluştuğu söylenebilir. En basit hiyerofaniden, örneğin, kutsalın, herhangi bir nesnede, bir taşta ya da bir ağaçta tezahür etmesinden, Hıristiyanlar için en üstün hiyerofani olan Tanrı'nın İsa Mesih'te tecessümüne varıncaya dek, süreklilik kesintiye uğramaz. Hep aynı gizemli fiil söz konusudur: “Bambaşka türde” bir şeyin, bizim dünyamıza ait olmayan bir gerçekliğin bizim*

⁴³ Gündüz, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, 9-10.

⁴⁴ Altunay, *Paganizm - 1: Kadim Bilgelige Giriş*, 2014, 20.

⁴⁵ Erhan Altunay, *Paganizm - 1: Kadim Bilgelige Giriş* (İstanbul: Hermes Yayınları, 2014), 26.

"doğal", "kutsal-dışı" dünyamızın parçası olan nesnelere tezahürü."⁴⁶

Pagan sıradan nesnelere kutsallaştıracak kadar doğa ile iç içedir. Antik dönemlere bakılacak olursa her şehrin bir kuruluş efsanesi vardır. Bu efsane aynı zamanda bu şehrin kurulduğu yerin bir kutsayıcı tarafından kutsanmış olduğunun öyküsüdür. İlerleyen zamanlarda şehrin alınması ve fetih öyküleri de aynı oranda kutsallaştırmanın tezahürleridir. Anadolu kültüründeki Evliya Kültürleri de bu kutsallaştırmanın farklı bir yansımasıdır.⁴⁷

Anadolu toprakları tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Hititler, Urartular, Firigler, Akatlar, Sümerler, Babiller, Asurlar gibi birçok medeniyet Anadolu topraklarını kendilerine yurt edinmişlerdir. Anadolu coğrafyası dünya mirasına birçok gelişme ve yenilik kazandırmıştır. Dünya için Anadolu Medeniyetleri oldukça önemlidir. Bu medeniyetlerin dini yapıları incelendiğinde birçoğunun çok tanrılı dinlere inandığı görülmektedir. Bu da Anadolu'da birçok pagan tanrısı ve birbirinden çok farklı olmayan hepsi birbirinin devamı sayılabilecek inanışların var olmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin; Firigya bereket tanrıçası Kibele, Anadolu'da birçok yerde karşımıza çıkabilen bir figürdür. Yine Anadolu coğrafyasında yaşamış bir medeniyet olan Urartular Şivini (Güneş), Teişeba (Fırtına), Haldi (Savaş) tanrıları için düzenli ayinler tertipleyen bir kavimdir.⁴⁸ Bu ve bunun gibi birçok örneği Anadolu topraklarında görmemiz mümkündür. Elbette ilk dönem medeniyetlerin ve arkasından gelen diğer medeniyetlerin birbirlerinden etkilenmeleri doğaldır. Anadolu topraklarında bu eski uygarlıklardan sonra hüküm sürmüş olan Roma İmparatorluğu da elbette bu uygarlıkların din ve kültürlerinden etkilenmiştir.

Bugün Doğu Roma diye bildiğimiz Grek toplumu Büyük İskender'den çok daha önce genel hatlarıyla inancının sistemini çizmiştir. Büyük İskender'in Anadolu'ya gelmesinden sonra Grekler onun evrensel dünya görüşü neticesinde başka toplumlarla kaynaşmaya ve her türlü alışverişe açık hale gelmişlerdir. Bunun başında Grek-Yahudi ilişkileri gelir. Grekler pagan dünyanın en köklü mitolojilerinden birine sahipken, Yahudilerle yaptıkları iletişim ve alışveriş ortaya Hıristiyanlık gibi bir başka dini

---

⁴⁶ Mircea Eliade, *Kutsal ve Kutsal - Dışı*, çev. Ali Berktay (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2019), 15.

⁴⁷ Altunay, *Paganizm - 1: Kadim Bilgelige Giriş*, 2014, 33.

⁴⁸ Çağatay Yücel, *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 4.

çıkarmıştır. Paganizmden ayrılıp Hıristiyanlığı benimseyen Greklerin dini anlayışları, ibadet ritüelleri ve tanrısal birtakım unsurları Hıristiyanlık içerisinde var olmaya devam etmiştir.⁴⁹

Grek tanrıları insana benzemekle birlikte onları insandan ayıran birtakım özellikleri de bulunmaktadır. Onlar ölümsüzdürler ve fiziksel hiçbir sınırları yoktur. Grek tanrılarının genelde her birinin kendine has bir fonksiyonu bulunmaktadır. Tanrılar Olimpos'ta Zeus'un etrafında toplumsal bir yaşam içerisinde tasvir edilmiştir. Sosyal hayatın yüksek tabakasında yer almışlardır. Tanrılar genelde Olimpos'un yüksek dağlarında ve Teselya'daki bulutlarda tasvir edildikleri için insanlar tanrıların yüksek dağlara ya da gökyüzüne yerleştiğine inanmışlardır.⁵⁰ Grek tanrıları ile Roma tanrıları arasında büyük benzerlikler bulunur. Bu benzerliklerin temel nedeni Büyük İskender'in Helenistik yani evrensel sistemidir. Tanrılar isim olarak birbirlerinden farklı olsalar da görevleri ve işlevleri bakımından neredeyse birbirinin aynısıdır. Paganlar genel anlamda farklı tanrıları benimsedikleri için tapınakları da birbirinden farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hepsi kendi toplumu için önemli olan tanrıyı fonksiyonuna göre özümseyerek kabul etmiştir. Kabul ettikleri tanrının ismi ile anılmaları da bu yüzden. “Örneğin Orpheus'u benimseyenler Orphici, Baccus'un ardılları Bakuscu gibi isimlerle adlandırılmışlardır.”⁵¹ Aşağıdaki tabloda Roma ve Grek tanrılarının birbirleriyle olan benzerliği ifade edilmiştir.

Roma	Grek
Mars	Ares
Jüpiter	Zeus
Iuno	Hera
Mercurius	Hermes
Venüs	Aphrodite
Neptunus	Poseidon
Vulcanus	Hephaistos

⁴⁹ Sinan Yılmaz, *Paganizmden Hıristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. Yüzyıllar Arası)* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 32.

⁵⁰ Yılmaz, *Paganizmden Hıristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. Yüzyıllar Arası)*, 33.

⁵¹ Yılmaz, *Paganizmden Hıristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. Yüzyıllar Arası)*, 35.

Ceres	Demeter
Liber	Dionysos
Diana	Artemis
Phoebus	Apollon

Resim 1: Roma ve Grek tanrılarının eşleşmesi⁵²

“Bu doğrultuda, eskiden fırtına ve çiftçilikle ilgili olan tanrı Mars, Greklerin Ares’iyle özdeşleşmiş ve savaş tanrısı olmuştur. Tanrıların babası Jüpiter, Zeus’la; İuno, Hera ile; tanrıların habercisi Mercurius, Hermes’le özdeşleşmiştir. Aşkın tanrısı Venüs, Aphrodite’nin yaşam öyküleriyle anılmıştır. Neptunus, Poseidon; Vulcanus, Hephaistos; buğdayın ve bereketin tanrıçası Ceres, Demeter; kırların tanrısı Liber ise Dionysos; avcıların tanrıçası Diana, Artemis’e; kardeşi Phoebus ise ışık tanrısı Apollon’a eş tutulmuştur.”⁵³

1.5. Roma İmparatorluğu ve Paganizm

Roma İmparatorluğu M.Ö. VIII. yüzyıldan başlayan ve yaklaşık olarak Doğu Roma ile 2000 yıl hüküm süren bir imparatorluğun tarihidir. Dünyanın en uzun hakimiyet gösteren imparatorluğu olarak Roma, dünya tarihinin ve medeniyetinin tasarımında önemli bir rol üstlenmiştir. İtalya Yarımadası’nda doğan ve Akdeniz havzasından genişleyerek Asya içlerine kadar büyüyen imparatorluk, yayıldığı alanlarda yalnızca siyasi olarak değil dini ve kültürel olarak da etki etmiş ve etkilenmiştir.⁵⁴

Tarihçiler Roma tarihini incelerken onu üç kısma ayırmışlardır. Bunlar sırasıyla; krallık dönemi, cumhuriyet dönemi ve imparatorluk dönemidir.⁵⁵ Roma devletinin kuruluşuyla ilgili olarak iki efsane anlatılmıştır. Bunlardan ilki Romus ve Romulus isimli iki kardeşin diğeri ise Aeneas’ın hikayesidir.⁵⁶ *“Ünlü Romalı tarihçi Titus Livius, şehrin kuruluşundan önceki zamana ait olan bu şekildeki efsanelerin, şimdi kurulmuş olmasından çok güvenilir tarihi delillere dayanmayan şiirsel hikâyelerle süslendiğini*

⁵² Yılmaz, *Paganizmden Hıristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. Yüzyıllar Arası)*, 38.

⁵³ Yılmaz, *Paganizmden Hıristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. Yüzyıllar Arası)*, 38.

⁵⁴ Fatih İnan, “Roma: Kartalların İmparatorluğu (Kitap Değerlendirme)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2015), 309.

⁵⁵ Levent Alparslan, *Anadolu’da Din: Roma Dönemi* (Ankara: İksad Yayınevi, 2020), 5.

⁵⁶ Murat Katar, *Hıristiyanlığa Kadar Roma’da Din* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017), 9-10.

söyler. Hatta kendi amacının da ne bunları tasdik etmek ne de delilleri çürütmek olduğunu ve insanlarla tanrısal şeyleri karıştırıp şehirlerine bir değer katmanın eski insanların imtiyazlarından olduğunu belirtir.”⁵⁷

Eski Roma'nın kültürünü ve yaşam tarzını anlayabilmek için öncelikle Romalıların dinini ve dini algılarını iyi bir şekilde çözümlenmek gerekir. Çünkü Romalıların siyasi, içtimai ve askeri istisnasız hayatlarının her bölümü din ile girift olmuştur. Romalılar hangi sınıfa mensup olurlarsa olsunlar, dinin gereklerini ve dini ritüelleri yerine getirmişlerdir. Romalıların dini ve dini hayatları ile ilgili elimizdeki buluntular yeterli olmadığından dolayı, Roma dini ile ilgili yazılıp çizilen şeyler ya yetersiz ya da gerçekliğe uygunsuz bulunmuştur. Hal böyleyken insanlar Roma dini hakkında yanlış bilgilendirildikleri için zaman zaman yanlış düşünmüşlerdir. Bu anlamda en temel yanlış fikir Romalıların başlangıçtan beri hep aynı şeylere inandıkları fikridir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki Roma dini oldukça dinamik bir dindir. İtalyan ve Fransız tarihçilerin Aydınlanma ve Rönesans dönemlerinde Roma tarihi ve dini üzerine yaptıkları araştırmalar bu anlamda yol gösterici olmuştur.⁵⁸

Antik Roma toplumsal hayat açısından hiyerarşik bir düzenin var olduğu devletlerden biridir. Particiuslar, plebler, yabancılar ve köleler gibi toplumsal sınıflar bulunuyordu. Romanın krallık döneminin egemen sınıfını oluşturan ve aristokrat kimlikleriyle öne çıkan particiuslar Roma'nın gerçek vatandaşları sayılıyordu. Roma'nın ikinci sınıfını ise sınırlı vatandaşlık olarak adlandırılacak düzeydeki plebler oluşturuyordu. Plebler cumhuriyet yönetiminin kurulmasının ardından particiusların elindeki geniş yetkiler ve iktidar haklarına sahip olmak için mücadeleye başlamışlardı. Plebler yabancılar ve köleler gibi vatandaş sayılmayan insanlar değillerdi. Ancak particiuslar gibi tam vatandaşlık haklarına da sahip değillerdi. Ticaret, mülkiyet gibi hakları olmasına rağmen seçme-seçilme, particiuslarla evlenme gibi haklara sahip değillerdi. Askere alınmıyor, siyasi görevlerde bulunamıyorlardı.⁵⁹

Paganizmde tıpkı insanlar arasındaki sosyal sınıflar gibi tanrısal anlamda da sınıflar bulunmaktadır. Bu hiyerarşi baş tanrı, büyük tanrılar, yerel tanrılar, yarı tanrılar

---

⁵⁷ Tuba Konuk, *Antik Yunan ve Roma'da Din, Mitos ve Çocuk Görünümlü Tanrılar* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 30.

⁵⁸ Murat Katar, “Hristiyanlık Öncesi Roma'da Dinin Gelişim Serüveni”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 9 (2017), 337-338.

⁵⁹ Şefik Taylan Akman, “Roma Antikitesinde Sosyal - Politik - Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012), 91-92.

(kahramanlar, ölümsüzler) ve insanlar olarak sıralanabilir. Sınırsız güçlere sahip baş tanrı, belli görevleri bulunan büyük tanrılar, toplumun belli kesimlerince benimsenmiş yerel tanrılar ve genelde efsanelerde anlatılan yarı tanrılar pagan tanrısal sisteminin temel unsurlarını oluşturur. Aşağıdaki piramitte hiyerarşik olarak bu düzeni göstermeye çalıştık.

Resim 2: Pagan dünyanın dini yapısını gösteren piramit⁶⁰

Roma pagan dini başlangıçta dini kuralların oluşmadığı büyüünün önemli bir yere sahip olduğu, Yunan ve Anadolu etkisinden uzak salt okültist* bir gelenektir. Okültizmin bir gereği olarak Romalılar ekstrem doğa olaylarını ve bunları yönlendirdiğine inandıkları gizli güçleri ilahlaştırmışlardır. Bu dönemde büyük ve ihtişamlı tapınakları yoktur. Bunun yerine evlerini, ormanların derinliklerini, bazı mağaraları, ulu ağaç kovuklarını kendilerine mabet edinmişlerdir. Bundan sonraki dönemde ise öz aile dinleri dediğimiz ya da kaynaklarda Latium köylü dini olarak geçen aşama ortaya çıkmıştır. Bu aşama aile ya da kabilelerin tarımsal üretimi desteklemek için oluşturduğu bir tarım kültürü olarak nitelendirilebilir. Roma'nın şehirleşmesiyle birlikte bu tarım kültürleri ya da Latium kültürleri Roma devlet dini geleneğinin temellerini oluşturmuştur. Aile, kabile içi törenler ve ayinler resmî devlet

*Okültizm: Gizlilik, genel anlamıyla, din ve bilimin kapsamı dışında kalan doğaüstü inançlar ve uygulamalar bütünüdür.

⁶⁰ Yılmaz, *Paganizmden Hıristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. Yüzyıllar Arası)*, 42.

törenleri haline gelmiştir.⁶¹

Roma dini Cumhuriyet dönemindeki dışa açılmayla birlikte değişmiş ve diğer dini geleneklerden büyük oranda etkilenmiştir. Soyut okültizm yerini somut putperest paganizme bırakmıştır. Roma okültizmi Helen (Yunan), Mısır, Anadolu, Hint putperestliği ile birleşerek Roma dinini değişime uğratmıştır. Yunan etkisiyle Roma'nın cinsiyetsiz tanrıları cinsiyet kimliği kazanmış, kendi aileleri, hikayeleri, kavgaları anlatılır olmuştur. Zamanla Romalılar da Yunanlılar gibi önemli şahsiyetleri tanrılaştırmak suretiyle tanrı sayısını arttırmışlardır.

İmparator Augustus döneminde Roma dini kurumsallaştırılmış, din adamları devlet tarafından seçilmeye başlanmıştır. İmparator Augustus diğer dini geleneklerden gelen yeniliklere de oldukça açık bir politika yürütmüştür. Roma imparatorlarının din ve dînî kurumlar üzerindeki etkisi zamanla artmış İmparator Tiberius döneminde, Roma'da, Mısır kültü ve Yahudilik yasaklanmış; bu dine tâbî olan kimselere, ağır yaptırımlar uygulanmıştır.

Büyücülük-kehanet, tüm çok tanrıcı eski uygarlıkların, ortak temel özelliğidir. Roma'da da büyü, fal, kahinlik büyük ihtimam görmüş, Roma dinin ayrılmaz parçası olarak kurumsallaştırılmıştır. Roma halkı ve devleti büyü, muska ve çeşitli tılsımlara büyük önem vermiş sağlık, tarım, sosyal yaşam, savaş gibi hayatın neredeyse her alanında bunlara başvurmuştur. Büyünün kökenleri diğer pagan dinlerinde olduğu gibi şeytan ve onun kontrolündeki varlıklara dayandırılmıştır. İmparator Klaudius, bu doğrultuda bir okul açmıştır. Hadrianus ise bizzat büyü ve astroloji ile yakından uğraşmıştır.⁶²

Romalıların Akdeniz havzasına inmeleri ile doğudaki ilginç inançlarla karşılaşmaları sonucunda onlardan pek çok anlamda etkilenmişlerdir. Doğu da insanların krallara tapmaları Romalıları etkilemiş ve bu anlamda ilk Tanrı-Kral Iulius Sezar olmuştur. Ölümünden sonra üstün başarıları ve Roma devletine olan katkıları nedeniyle senato tarafından ilahlaştırılmış olan Sezar'ın cenazesi sırasında gökyüzünde

---

⁶¹ Halil Bayraktar - Erdal Nevruzoğlu, "Roma Dini: Soyut Paganizmden 'Putperestliğe'", *Araştırma, Yaklaşan Saat* (2008). https://yaklasansaat.com/YsVsCode/https/http-folders/dinler/diger_dinler/roma_dini_soyut_paganizmden_pu.html (19.09.2023)

⁶² Bayraktar - Nevruzoğlu, "Roma Dini: Soyut Paganizmden 'Putperestliğe'" (2008). https://yaklasansaat.com/YsVsCode/https/http-folders/dinler/diger_dinler/roma_dini_soyut_paganizmden_pu.html (19.09.2023)

parlak bir kuyruklu yıldız görülmesi onun ilahlığı konusunda iyi bir pekiştirici olmuştur. Sezar'dan sonra bu gelenek yani imparator ve ailesini kutsallaştırıp ona tapınma geleneği devam etmiştir. Aslında bu, halkı imparatoru benimsemeye ve ona tapınmaya ittiğinden merkezi otoriteyi güçlendirir. Bu uygulama Roma devlet dinine yeni bir anlayış katmıştır. Fakat bu uygulamayı toplumun aydın kesimi ve stoacılar benimsememiş zaman zaman bu yüzden karışıklıklar çıkmıştır. Bundan faydalanan imparatorların bazıları toplum üzerinde çok fazla baskı ve yıldırma politikası uyguladığından halkın başka tanrılardan medet ummasına sebep olmuştur. Bu dönemde Mısır'ın İsis'i ve Perslerin Mitra'sı Roma dininde ses getirmiştir.⁶³

---

⁶³ Yılmaz, *Paganizmden Hıristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. Yüzyıllar Arası)*, 38-39.

İKİNCİ BÖLÜM

HIRİSTİYANLIK TARİHİ VE PAGANİZM

2.1. Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi ve Pagan Kültürü ile İlişkisi

Hıristiyanlık, Roma döneminde Filistin Bölgesi'nde yaşayan Yahudiler arasında ortaya çıkan ve VI. yüzyıldan sonrasında Roma topraklarına da hızla yayılan bir dindir. Hıristiyanlığın Roma topraklarındaki yayılışı Batıya doğru ilerlemiştir. İlerleyen zamanlarda İngiltere daha sonra Amerika'ya kadar ulaşmıştır. Milattan sonra dokuzuncu yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'da Slav topraklarında da etkili olmuştur. Karşılaştığı bütün dinler, özellikle Yahudilik, Hıristiyanlık karşısında hep kan kaybetmiştir. Hıristiyanlık karşısında kan kaybetmeyen ve hatta alan kazanan tek din İslamiyet gibi görünmektedir. Hıristiyanlık, günümüzde Avustralya, Amerika, Rusya, Balkanlar, Avrupa ve Afrika'nın sömürge düzeni altında kalmış bölgelerinde yaygınlık göstermektedir.

Hıristiyanlık, nicelik açısından iki milyara yakın mensubu ile dünyanın en kalabalık dini sayılmaktadır. Hıristiyanlık, Katolik, Ortodoks, Protestan olmak üzere üç büyük mezhep ve daha pek çok küçük mezhep ve tarikattan müteşekkil cemaatlere ayrılmıştır. Doktriner metinleri göz önüne alındığında Hıristiyanlık, her şeyden önce İsa Mesih'in insanlığın kurtarıcısı olduğu anlayışı üzerine temellenen bir inanca sahiptir. Ana fikri Yeni Ahit'te bulunan bu inanca göre; İsa Mesih hem Tanrı'nın oğlu hem de insanlığın kurtarıcısıdır. Tanrı insanları günahtan arındırmak üzere "biricik oğlu"nu yeryüzüne göndermiştir. İsa "ilahi planı" yürürlüğe koyacak şekilde insanları kurtarışının sembolü olarak önce çarpiha gerilmiş sonra da "ölülerden kıyam ederek" Baba'nın krallığındaki yerini almıştır".⁶⁴

Kur'an-ı Kerim'de ve İslami literatürde Hıristiyanlar için "Nasrâni" kelimesinin çoğulu olan "*Nasârâ*" kelimesi en yaygın kullanıma sahiptir. Bunun yanı sıra "Mesîhî" kelimesinin çoğulu olan "*Mesîhiyyûn*" ve "*İsevi*" kelimeleri de sıkça kullanılmıştır.

"Kur'ân-ı Kerîm'de Hıristiyanları ifade eden ve on dört yerde geçen nasârâ kelimesinin menşei ve anlamına dair çeşitli yorumlar vardır. Kelimenin, Hz. İsa'nın yardım talebine havarilerin olumlu cevap vermeleri sebebiyle (Âl-i İmrân 3/52; es-Saf

⁶⁴ Cahit Akşit, *Dinler Tarihi* (İstanbul: Kamer Yayınları, 2019), 162.

61/14), “yardım etmek” anlamındaki nasr kökünden geldiği veya Hz. İsa'nın memleketi olan Nâsıra (Nazareth) şehrine nisbet edildiği belirtilmektedir”.

Hıristiyan adı Antakya'da putperestler tarafından Hz. İsa'nın taraftarları için kullanılmıştır. Bu isim daha önceleri halk içinde azınlık olan İsevîleri aşağılamak için kullanılmış, fakat daha sonra sayıları arttıkça Hıristiyan ismi yaygınlaşarak Hz. İsa'ya mensup olanlar anlamında kullanılmıştır. Bu isim İbranice “yağlanmış, kutsanmış” anlamına gelen “*Meşiah*” kelimesinden gelmektedir. Kelimenin Arapçası “Mesih”, Grekçesi ise “*Christianos*”tur. Türkçede ise bu “Hıristiyan” olarak kullanılmaktadır. “Ahd-i Atîk'te *Maşî'ah* (Mesîh) kelimesi, ileride gelecek olan “Yahve'nin kutsanmış”ını veya “kral”ını ifade ederken bunun Grekçe'deki karşılığı olan *Christos*, Ahd-i Cedîd'de Hz. İsa'ya tahsis edilmiştir”.⁶⁵

Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde Filistin'de Roma idaresi altında yaşayan Yahudiler hakimdi. Yahudiler, yıkıldıktan sonra ikinci kez inşa edilen Süleyman Mabedi merkezli bir hayat sürmekteydiler. Günlük işlerini kendi kurumlarında halleden Yahudiler, dışişlerinde ve siyasi işlerde Roma'ya bağlı hareket ediyorlardı. Süleyman Mabedi Yahudilerin hayatlarının merkezinde yer alıyordu. Mabet yalnızca dini değil aynı zamanda sosyal bir fonksiyona da sahipti. O dönemde Yahudiler arasında, kutsal kitabın yorumlanması ile ilgilenen “*Ferisiler*”, soylu üst sınıfı temsil eden “*Sadukiler*” ve dünya nimetlerinden uzak kalarak münzevi bir yaşamı seçen “*Esseniler*”, sosyal sınıfları oluşturuyordu. Hz. İsa böyle bir dönemde, böyle bir toplumda yaşamıştır.⁶⁶

Yahudiler arasında uzun zamandan beri beklenen bir Mesih'in geleceği ve onun yakın zamanda doğacağı fikri yayılınca, Yahudi Kral Herod'un emriyle Beytüllahim'de Doğan bütün erkek çocuklar ölüme mahkûm edilmişti. Evladının ölümünden korkan Meryem ve İsa birlikte Mısır'a kaçtılar. Mısır'da etkili olan Yahudi gruplardan Esseniler arasında yaşayan İsa onların fikirleri ve yaşayışlarını hayatının ilk yıllarında benimsemiş oldu.⁶⁷ Yahudiliğin aksine din dil ırk gözetmeden herkese ulaşmaya ve yayılmaya çabalayan Hıristiyanlık elbette içlerinde yayıldığı ve varlık

⁶⁵ Demirci, “Hıristiyanlık”, 17/328.

⁶⁶ Ömer Faruk Harman, “Yahudilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/212-213.

⁶⁷ Hüseyin Sert, *Hıristiyanlığa Giren Putperestlik Unsurları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 3-4.

göstermeye çalıştığı bölgelerdeki eski inançlardan da etkilenmiştir. Bunların başında Hz. İsa'nın aralarında büyüdüğü Esseniler gelir. Çünkü Hz. İsa ilk etapta tebliği Yahudiler arasında yaymaya çalışmıştır. Ekmek şarap ayini ve vaftiz gibi unsurlar Hıristiyanlığa bu kanalla girmiştir.⁶⁸

Hıristiyanlığın yalnızca Yahudiler arasında değil de tüm ırklara ve sınıflara hitap eden yapısının en temel uygulayıcısı Aziz Pavlus olmuştur. Aziz Pavlus Hz. İsa'nın havarilerinden öğrendikleri çerçevesinde yaşayan bir Yahudi idi. Orijinal adı Tarsuslu Saul'dur. Aziz Pavlus'a göre Hıristiyanlık eğer başka milletlerden insanlar arasında yayılmak istiyorsa Musa'nın şeriatını yani Eski Ahit'i vazgeçilmez görmemelidir. Nitekim Yahudi-Hıristiyanların sert karşı çıkışlarına rağmen Hz. İsa'nın kan kardeşi olan Kudüs Kilisesi baş rahibi Yakub'u da yanına alarak Şabat yasakları ve Tanrıyla ahitleşmenin bir sembolü olan sünnet uygulamasını zorunlu olmaktan çıkarabilmiştir. Bu yüzden kaynaklar Aziz Pavlus'u bugünkü Hıristiyanlığın mimarı olarak niteler.⁶⁹

Pavlus'un nasıl Hıristiyan olduğu konusu tartışmalıdır. Olağanüstü anlatımlarla onun Hıristiyan oluşu bulanıklaştırılmıştır. Resullerin İşleri bölümünden anlaşılacağı üzere çadır ve deri tüccarı olan Pavlus başlangıçta Hıristiyanlara zulmeder bir pozisyondayken, ticaret için Şam'a giderken rüyasında Hz. İsa'nın onu uyarmasıyla Hıristiyanlığı benimsemiştir. Pavlus'un çalışmalarından sonra Hıristiyanlık Gentile topraklarında hızla yayılmıştır. Helenistik geleneği temel alan bu akım özünde Roma'dan gelen putperest inançları da içermektedir. Kudüs baş rahibi Yakub'un Yahudiler tarafından öldürülmesinden sonra çok fazla varlık gösteremeyen Yahudi-Hıristiyan akım Filistin'in Pella şehrine çekilmiştir. Bunlara "Ebionitler" adı verilir. MS VI. yüzyıla kadar varlığını sürdüren bu akım Kilisenin uydurma ilan ettiği birçok uygulamayı bünyesinde barındırmaktaydı. Kanonik İnciller denilen İncillerden farklı bir İncil kullanan Ebionitler erken dönem Hıristiyan düşüncesini yansıtmaktadırlar.⁷⁰

Hıristiyanlığın asıl gelişimi Avrupa coğrafyasında olmuştur. Roma imparatorlarının Hıristiyanlara uyguladığı baskı ve şiddet Hıristiyanlığın Avrupa'da örgütlü bir eyleme dönüşmesini sağlamıştır. İmparator Konstantin'e kadar gelen bütün

⁶⁸ Sert, *Hıristiyanlığa Giren Putperestlik Unsurları*, 5.

⁶⁹ Sert, *Hıristiyanlığa Giren Putperestlik Unsurları*, 11.

⁷⁰ Demirci, "Hıristiyanlık", 17/331-332.

imparatorlar Hıristiyanlara putperestliğe dönmelerini aksi halde canlarını ve mallarını alacaklarını en acı şekilde göstermişlerdir. İmparator Konstantin'in niçin ya da hangi amaçla Hıristiyan olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, gördüğü bir rüyadan bahsedilmektedir. Maxentius'la yaptığı bir savaştan İsa'nın onu Galip çıkaracağını müjdelemesi içeriğine sahip olan bu rüyanın imparatorun Hıristiyan olmasını sağladığı aktarılmaktadır. Bunun yanı sıra VI. yüzyılda Avrupa'nın büyük bir bölümünün ve Anadolu topraklarının büyük oranda Hıristiyan nüfusa sahip olduğu ve İmparatorun bu nüfustan faydalanmak isteyebileceği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Hıristiyanlığı ilk kez Roma'nın resmi dini ilan eden İmparator I. Theodosios'tur 380 yılında vaftiz olmuştur. Hıristiyanlık içerisindeki Ariusçuluk gibi heretik akımlarla mücadele eden Theodosios Hıristiyanlığın büyük oranda homojenleşmesini sağlamaya ve derin ayrılıkların oluşmasına engel olmaya çalışmıştır. Torunu II. Theodosios dedesinin izinden giderek Hıristiyanlığın kurumsallaşmasını sağlamaya çalışmıştır.⁷¹

Batıdaki toprakların barbar kavimlerin saldırıları sonucunda tehlikeye girmesi nedeniyle Roma İmparatorluğu doğu ve batı Roma olarak ikiye ayrılmıştır. Bu ayırım aynı zamanda Hıristiyanlığın dönüm noktalarından birini oluşturur. İki ana akım olan Katoliklik ve Ortodoksluk bu ayrılmanın sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu tarihten sonra batıdaki Hıristiyanlık Latin köklerine bağlı kalarak Avrupa'daki Hıristiyanlığı şekillendirmiş İstanbul merkezli Doğu Kilisesi ise Grek mirasına sahip çıkarak doğuda ve Anadolu'daki Hıristiyanlığı oluşturmuştur.

V. yüzyıla gelindiğinde Hıristiyanlığın batıdaki merkezi olan Roma İmparatorluğu barbar kavimlerin akınları sayesinde yıkılmış ve misyon faaliyetleri kuzeye kaymıştır. Misyon faaliyetleri sayesinde Keltler, Franklar ve İngilizler Hıristiyan olmuştur yine V. yüzyılda Kuzey Afrika'daki berberi kabileleri de Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Hıristiyanlığın Coğrafi olarak büyümesi birtakım kurumların da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan en etkilisi karşıt görüşleri sindirmek ve ana akımı korumak için kurulan Orta çağ'da yaygınlık gösterse de temelleri bu dönemde atılan engizisyon mahkemeleridir. Engizisyonla birlikte ortaya çıkan bir diğer unsur aforoz cezasıdır. Dine aykırı olduğu düşünülen kişi ve grupları bir süre ya da temelli cemaatten uzaklaştırmayı öngören aforoz cezası yine Orta çağ'da yoğunlukla kullanılan araçlardan biri olmuştur.

---

⁷¹ Demirci, "Hıristiyanlık", 17/332-333.

Orta çağ dönemi Hıristiyanlık açısından dış baskılar ve içerideki ayrılma mezhepleşme faaliyetleri ile anımsamaktadır. Dış baskıların ve doğudaki İslam fetihlerinin kilise üzerinde bütünüyle olumsuz bir etkisi yoktur. Bu gelişmeler Avrupa'da Hıristiyanlar arasında bir birleşme yaratmıştır. Papa 800 yılında Frank kralı Charlemagne'ı İmparator ilan etmiş bu sayede batıda da doğudaki gibi bir kurumsallaşma faaliyeti yürütülmüştür. Batıda güçlenen kilise kuzey halklarının Hıristiyanlaşması konusunda hız kazanmıştır. Batı kilisesinin güçlenmesi doğu batı kiliseleri arasında bir güç savaşının başlamasına da sebebiyet vermiştir. Bu konuda Bulgar kralı Boris pagan olan halkının Hıristiyanlaştırılmasını sağlamak için Franklardan yardım istemiş İstanbul'da oturan İmparator Slav halklar içerisinde Hıristiyanlığı yayma hakkının kendilerine ait olduğu gerekçesiyle buna karşı çıkmıştır. İmparatorun görevlendirmesi ile Kiril ve Methodius kardeşler Slav halkları içerisinde Hıristiyanlığı yaymıştır.

Orta çağ'da ortaya çıkan sorunlardan bir diğeri de Haçlı seferleridir. Haçlı seferleri sonucunda ortaya çıkan birtakım olumsuzluklar beraberinde Hıristiyan dünyasında birtakım değişimleri de getirmiştir. Haçlı seferleri sonrasında feodal yapıdan kapital yapıya doğru evrilen Hıristiyan toplumu Haçlı seferlerinde büyük bir erkek gücün kaybı nedeniyle tarıma dayalı ekonomide insan gücünden makine gücüne doğru değişim göstermiştir. Haçlı seferleri sadece toplum yapısında değil dini yapıda da değişikliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Manastırlar yoluyla kırsala çekilen dindarlar kentten uzaklaşmış Uzakdoğu'dan gelen bir takım gnostik anlayışlarla Hıristiyanlığı harmanlayarak pek çok yeni dini hareketin ve cemaatin doğmasına sebep olmuştur. Otoriteden uzak ve kendi teolojik fikirlerini geliştiren bu hareketlerin en önemlileri Bogomil ve Cathari hareketi ile Waldoculuk'tur.⁷²

2.2. İlk Dönem Hıristiyanlığının Durumu

Hıristiyanlık 2,8 milyar inananı ile dünyanın en büyük dinidir. Hıristiyanlık görece monoteist karakterli kurtarıcı Mesih anlayışı etrafında şekillenmiş eskatolojik bir inanç sistemidir. Hıristiyanların büyük çoğunluğu tanrılık kavramının “baba”, “oğul” ve “kutsal ruh” şeklinde ifade edilen ilahi nitelikteki üç varlıktan oluştuğu düşüncesini benimsemişlerdir. Bilindiği gibi bu inanç ilkesi “teslis” (üçleme) olarak adlandırılmaktadır. Yapılan araştırmalar teslis ilkesinin bir doktrin olarak MS II.

⁷² Demirci, “Hıristiyanlık”, 17/333-334.

yüzyılda ortaya çıktığını göstermektedir.⁷³ Hıristiyan terimi İbranice meshedilmiş anlamına gelen Yunanca “*Christos*” kelimesinden türetilmiştir. Yahudiliğin belli başlı inançlarıyla Roma'nın baskın kültürünün harmanlanması sonucunda eklektik bir inanç olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁴

Hıristiyanlık daha doğru tabirle Nâsıralı İsa'nın hareketi MS I. yüzyılın ilk çeyreğinde Filistin bölgesinde “*Nasranilik*” diye anılan bir tarikat hüviyetinde ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlık adı ise İsa'nın ölümünden yaklaşık 25-30 yıl kadar sonra kullanılmaya başlanmıştır. MS 30'lu yıllarda Akdeniz havzasında gelişen ve yayılan Hıristiyanlık için karşımıza çıkan en önemli tarihsel figür Tarsuslu bir Yahudi olduğunu öne süren Pavlus'tur. Hıristiyanlığın ilk ortaya çıkışı sürecinde İsa'dan daha fazla Pavlus'un üzerinde durulmalıdır.⁷⁵ Başlangıçta harekete karşı olan Pavlus daha sonra Yahudi olmayanların kurtarıcısı olacağını söyleyen İsa'yı bir rüya ya da bir görüş yoluyla tanımış ve birden onun yolunda yılmaz bir bekçi oluvermişti. Roma İmparatorluğu'nun doğudaki bütün şehirlerini gezen Pavlus Hıristiyanlıkla ilgili bildiği bütün ayrıntıları vaazlarında anlatmıştır. Putperestlikten tamamen vazgeçilmesi gerektiği ve ancak Mesih'in yoluna olan imanın insanları kurtarabileceği minvalinde vaazlar veren ve Hıristiyan olmayanlara yazdığı mektuplarda bunları açıkça ifade eden Pavlus yazdıkları ve söyledikleri yüzünden birçok kez tutuklanmış ve hapse atılmıştır. Pavlus ilk insan olan Hz. Âdem'in dünyaya ölüm cezasını getirdiğini ve Mesih'in de bu cezayı kaldırmak için çarmıhta can vererek kefareti ödediğini ifade etmiştir. Pavlus'tan sonra bunu daha da geliştiren kilise babalarından Hippolyt Augustin Âdem ve Havva'nın ilk günahının cinsel ilişki yoluyla onlardan türeyen tüm insanlara sirayet ettiğini ve onlar da leke bıraktığını iddia etmiştir. Bu fikirler Hıristiyanlıktaki cinsel ilişkinin günah olması ve vaftiz olmayan kimselerin kurtulamayacağı fikrini doğurmuştur.⁷⁶

Filipliler'e mektuplar bölümünde Pavlus, Mesih'in yaratılıştaki var olduğunu ve Tanrının insanları kurtarmak için yeryüzünde bir insan tezahüründe görüldüğünü yazmıştı. Bu itibarla Pavlus Yahudi şeriatında hiç olmayan bir şey olan “*insan rablik*”

⁷³ Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk* (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 83.

⁷⁴ Rebecca Denova - Batuhan Aksu, “Hıristiyanlık”, Araştırma, *World History Encyclopedia* (2022). <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-665/hristiyanlik/> (03.07.2023)

⁷⁵ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 80.

⁷⁶ Denova-Aksu, “Hıristiyanlık” (2022). <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-665/hristiyanlik/> (03.07.2023)

mertebesini Hz. İsa'ya yüklemiş oldu. Pavlus'a göre İsa artık bir “rab” idi ve ibadet edilmeye layıktı. Yahudiler arasında bu fikir saldırganca ve açıkça küfürdü. Ancak Yahudi olmayanlar için kendi tanrılarının hikayelerine çok benzeyen, kabul edilesi bir fikirdi. Erken Hıristiyanlığın yenilikçi doktrinleri hareketin İmparatorluk boyunca yayılmasında en büyük etkendi. Artık coğrafyaya veya etnik kökenlere bağlı olmayan insanlar, bütün illerden ve bütün sınıflardan paylaşılan bir din tarafından kucaklanmışlardı. MS II. yüzyılda, Hıristiyanlar İngiltere'den Afrika'ya ve Asya'nın bazı bölgelerine kadar yayılmışlardı.⁷⁷

Pavlus'un Hıristiyan olması sonrasında onun yaydıkları Hıristiyanlar arasında ayrılıkların baş göstermesine sebebiyet vermiştir. Bu ayrılık noktalarını ve fikir farklılıklarını konuşmak için MS 49 yılında Hz. İsa'nın yakınları ve Havariler tarafından bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıya “*Havariler Konsili*” denilmektedir. Toplantının ana konusu gentileden Hıristiyan olanların Eski Ahit'in kurallarına uyup uymayacaklarıydı. Bu konsilde Pavlus'a taviz verildi. Bu sayede Pavlus Hıristiyanlığın kaderinin belirlenmesinde söz sahibi oldu. Pavlus'un karşısında Havarilerin lideri Petrus ve Ebiyonitlerin lideri Yakobus bulunmaktaydı. Yahudi-Hıristiyan olarak tabir edilen bu gruplar yeni dinin Yahudiler dışında yayılmasını istemiyorlardı. Yahudilikteki bazı kuralları ve ayinleri yeni din ile aynı anda yürütüyorlardı. Bunların başında diğerlerinin aksine tevhid gelmektedir.⁷⁸

İmparator Neron MS 64 yılındaki büyük Roma yangınından tanrılarına hakaret eden ve onların yalancı tanrılar olduğunu iddia eden Hıristiyanları manevi olarak sorumlu tutmuştu ve bu tarihten sonra Hıristiyanlara yönelik baskı ve şiddetin dozu artmıştır. MS 66 yılında Pavlus ve Petrus Roma'da öldürülmüştür. Bu gelişmelerin akabinde Hıristiyanlık çok daha hızlı bir şekilde yayılım göstermiştir. II. yüzyılın sonlarında Hıristiyanlık ön Asya'dan Güney gallere kadar çok geniş bir bölgede varlığını hissettirmiştir.⁷⁹

313 yılına gelindiğinde tahta çıkan İmparator Konstantin Hıristiyanlığa sıcak bir şekilde bakmaya başlamıştır. İmparatorun bu müsamahalı yaklaşımı Hıristiyanlığın

⁷⁷ Denova-Aksu, “Hıristiyanlık” (2022). <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-665/hristiyanlk/> (03.07.2023)

⁷⁸ Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 239.

⁷⁹ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, 239.

yayılmasını hızlandırmıştır.⁸⁰

2.3. Milano Fermanı ve Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu Tarafından Tanınması

Roma İmparatorluğu I. yüzyıl boyunca Hıristiyanlardan ve Hıristiyanlık inancından çok fazla haberdar ve rahatsız değildi. Hıristiyanlık muhtemelen I. yüzyılın ortasından sonra Roma dünyasında yayılmaya başlamıştır. Fakat buna rağmen I. yüzyılda Hıristiyanların herhangi bir baskıyla yahut şiddetle karşılaştığı vaki değildir. Çünkü Hıristiyanlar I. yüzyılda insanların tepkisini çekecek kadar kalabalık bir topluluk oluşturmuyorlardı. Bu yüzden Roma devletinin Hıristiyanlara yönelik sistemli bir politika geliştirmesine gerek yoktu. Hıristiyanlık I. yüzyılda küçük cemaatlerce temsil ediliyordu. Zaten bu dönemde Hıristiyanlık henüz Yahudilik karşısında tam bağımsızlık elde etmiş değildi. Bu yüzden Roma devletinin öfkesini ve dikkatini çekmesi çok mümkün görünmüyordu MS 66 yılında yaşanan Roma-Yahudi savaşı ana akımdan ayrılmış bir Yahudi cemaati veya mezhebi görünümündeki Hıristiyanlığı çok da kötü göstermemişti.⁸¹

II. yüzyılda İspanyol kökenli bir İmparator olan Traianus tahta geçmişti. Traianus dönemi Roma devletinin en geniş sınırlara ulaştığı dönemdir. İmparator Traianus Hıristiyanlık tarihi açısından ismi sıkça zikredilen birisidir. Traianus döneminde Hıristiyanlık ötekileştirilen “ahlaki bir bozulma” ya da “batıl bir hurafe” olarak görülüyordu. Romalı yöneticilerden bazıları Hıristiyanlıktan hoşlanmıyor ama buna karşı bir tavır da sergilemiyordu. II. yüzyılın ilk çeyreğinde Roma'da Hıristiyanlığa karşı herhangi bir kanun bulunmadığı, Traianus ile Vali Plinius'un mektuplaşmalarında açıkça görülüyordu. Vali Plinius Hıristiyanlara karşı nasıl bir yol izlemesi gerektiğini İmparator Traianus'a yazdığı bir mektupla danışıyordu, İmparator ise tövbe etmeleri halinde bağışlanacaklarını bir şikâyet olmadıkça peşlerine düşülmemesi gerektiğini valisine ifade ediyordu.⁸² Yukarıdaki bilgilerden anlaşılmaktadır ki Roma İmparatorluğu II. yüzyılda da Hıristiyanlara yönelik herhangi bir yasaklama ya da tepki hareketi yaşanmamıştır. Nitekim bazı mahalli olumsuz durumlar bütünüyle bir zulüm hareketiymiş gibi gösterilemez.

⁸⁰ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, 240.

⁸¹ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 128-132.

⁸² Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 132-136.

253 yılında tahta çıkan Valerianus kilise tarafından Hıristiyanlığa karşı imha siyaseti güden bir imparator olarak sunulmaktadır. 257 yılında senatoya yolladığı bir mektupta hiyerarşik açıdan yüksek rütbeli Hıristiyan ruhbanların pagan tanrılara kurban sunmalarını aksi halde cezalandırılmaları gerektiğini söylemiş, Hıristiyanların kendi aralarında toplantı yapmalarını ve mezarlık ziyaretlerini yasaklamıştır. 258 yılında yolladığı ikinci mektupta üst sınıfa mensup rütbeli Hıristiyanların tanrılara kurban sunmamaları halinde statülerine, rütbelerine ve mallarına el konulmasını istemiş inat edenler için infazı öngörmüştü.⁸³ Valerianus'tan sonra kilise kırk yıl kadar bir süre serbest ve huzurlu bir biçimde yaşamıştır. 303–305 yılları arasında Hıristiyanlığ karşı en sert tedbirlerin alındığı Diocletianus dönemi olmuştur. İmparator 303'te Nicomedia'da (İzmit) yayınlanan bir emirnameyle Hıristiyanlara ait metinlerin yakılmasını, yapılarının yıkılmasını veya sahiplendirilmesini ve Hıristiyanların toplantılarının yasaklanmasını istedi.⁸⁴

313 yılına gelindiğinde İmparator Constantinus ve Licinius Mediolanum (Milano)'da bir araya gelerek aşağıda maddeleri zikredilen Mediolanum (Milano) fermanını yayınladılar. Bu ferman sayesinde Roma ülkesinde Hıristiyanlar artık dinlerini özgürce yaşayabileceklerdi. Milano Fermanı'nın maddeleri şunlardır:

1. *“Hıristiyanlara uygulanması istenen bütün şartlara ilişkin daha önce makamınıza gönderilen mektubun tamamen bir kenara bırakılması, merhametimize tamamen uygunsuz ve yabancı görünen o önlemlerin yürürlükten kaldırılması gerektiğine ve Hıristiyanların dinine uymayı arzulayan her bir bireyin serbestçe ve açıkça, herhangi bir endişeye ve engellemeye mahal olmaksızın istediğini yapabilmesi...”*

2. *Ben Augustus Constantinus ve ben Augustus Licinius, Mediolanum yakınlarında mutlulukla bir araya gelerek halkın menfaatine ve güvenliğine ilişkin bütün meseleleri dikkatle ele aldığımızda, kutsal şeylere gösterilen saygıyı güvence altına almanın öncelikle düzenlenmesi gerektiğine karar verdik ve bunun diğer tüm şeyler arasında insanoğlunun çoğunluğu için yararlı olacağını gördük. Böylece hem Hıristiyanlara hem de tüm insanlığa*

⁸³ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 147.

⁸⁴ Turhan Kaçar, “Roma İmparatorluğu ve Hıristiyanlar Milano Fermanı'nın 1700. Yılı”, *Eskiçağ Tarihi Dergisi* 230 (2013), 48.

her birinin dilediği dinin peşinden gitmesi için özgürlük fırsatı verebiliriz ve bu sayede semavi makamda bizim için ve bizim gücümüz altında yaşayan herkes için huzurlu ve hayırlı bir kutsallık ortaya çıkabilir.

3. Bu yüzden yüreğini Hıristiyanlığın âdetlerine veya kendisi için en uygun olduğunu hissettiği dine bağlamak isteyen herkes için, bu fırsatın geri çevrilmemesi gerektiğini düşündüğümüzden dolayı, bu kararın sağlam ve en doğru yöntemle üstlenilmesi gerektiğine inandık. Böylece özgür zihinlerle dinine itaat ettiğimiz Yüce İlahi Güç her şeydeki alışıldık desteğini ve iyi niyetini bize sunabilir.

4. Bu nedenle, Hıristiyanlara uygulanması istenen bütün şartlara ilişkin daha önce makamınıza gönderilen mektubun [içerdiği emirlerin] tamamen bir kenara bırakılması, merhametimize tamamen uygunsuz ve yabancı görünen o önlemlerin yürürlükten kaldırılması gerektiğine ve Hıristiyanların dinine uymayı arzulayan her bir bireyin serbestçe ve açıkça, herhangi bir endişeye ve engellemeye mahal olmaksızın istediğini yapabilmesi gerektiğine karar verdiğimizizi bilmeniz bizi memnun edecektir.

5. İşte bu Hıristiyanlara dinlerini özgürce ve aleni olarak yaşamaları için, izin verdiğimizizi bilirsiniz diye, bu vaziyetin tam olarak dikkatlerinize sunulması gerektiğine inandık.

6. Ve siz bu hoşgörünün, bu insanlara tarafımızdan verildiğini kavradığınız zaman, diğerlerine de dönemimizin huzur anlayışının bir parçası olarak, kendi dinlerini ve ibadetlerini izlemeleri için aynı şekilde serbestçe izin verildiğini göreceksiniz. Bu suretle her kişi seçtiği herhangi bir ibadetle iştigal etmek için özgür bir fırsata sahip olabilir. Bizler bunu, hiçbir kült ya da dine bizim tarafımızdan halel getirildiği görülmesin diye yaptık.

7. Ayrıca bir kitle olarak Hıristiyanlara aşağıda buyurduğumuz şekilde hükmetmeye karar verdik: Şayet şimdiye kadar, Hıristiyanların önceleri toplandığı yerler herhangi bir kimseden veya hazinemizden birileri tarafından satın alınmışsa ve haklarında, sizin makamınıza gönderilen mektuplarda daha önce kesin bir kuralın bahsedildiği bu aynı yerleri, hiç

para almadan ya da ödeme rica etmeden ve engel ve belirsizlik soruları olmaksızın iade etmelidirler.

8. Bu tür yerleri hediye olarak alanlar da onları aynı şekilde bu aynı Hıristiyanlara derhal ve daha hızlı bir biçimde geri vermelidirler. Bu tür yerleri satın alanlar veya hediye olarak kabul edenler, cömertliğimizden faydalanmak istiyorlarsa, bizim merhametimiz tarafından çıkarları lehine karar verilebilmesi için, temsilcimize müracaatta bulunmalıdırlar. Bütün bu yerler derhal, sizin aracılığınızla ve hiçbir gecikme olmadan Hıristiyan camiaya teslim edilmelidir.

9. Ve yine Hıristiyanların sadece toplanageldikleri yerleri ve sadece bireysel mülkiyetleri değil fakat aynı zamanda mensubu oldukları tüzel kurumlara –yani özel şahıslara değil, kiliselerine– ait olduğu bilinen yasal mülkiyetlerinin de yukarıda açıkladığımız hukuk çerçevesinde, hiçbir şüphe ve tartışma olmadan aynı Hıristiyanlara yani onların tüzel kurumlarına ve cemaatlerine geri verilmesini emredeceksiniz. Yukarıda belirtilen ilkeyi her zaman koruyarak, bu tür mülkleri, bizim memnun olacağımız şekilde, hiçbir bedel almadan iade edecek olanlar, ancak bizim cömertliğimizden bir tazminat elde etmeyi umut edebilirler.

10. Bütün bu meselelerde, bizim talimatlarımız daha hızlı bir şekilde uygulanabilsin ve merhametimiz kamu huzurunun çıkarlarına böylece hizmet etsin diye daha önce bahsedilen Hıristiyan cemaatine en etkin desteği vermek zorundasınız.

11. Böylece yukarıda açıkladığımız gibi, birçok meselede bizim yanımızda olduğunu tecrübe ettiğimiz tanrısal lütf, kamunun esenliği ile birlikte başarılarımızı zenginleştirmek için her zaman bizden yana tecelli edecektir.

12. Ayrıca, bu sayede kanunun ve cömertliğimizin karakteri herkesin bilgisine sunulabilsin diye, bu belgenin her yerde ilanınızın üzerinde yayınlanması işinin sizin tarafınızdan yürütülmesi uygun görülecektir, bu belgenin herkesin dikkatine sunulmasıyla cömertliğimizi ifade eden ferman

gizli kalmayacaktır.”

Artık bu fermanın sonra Roma ülkesinde Hıristiyanlara uygulanan tüm baskılar sona ermiş, Hıristiyanlık Roma Devleti tarafından resmî olarak tanınan bir din haline gelmiştir. Daha önceleri mallarına el konulan, malları müsadere yoluyla sahipsizleştirilen Hıristiyanlar bu Fermanı sayesinde eski zenginliklerine de kavuşmuşlardır. İmparator Konstantin ve Licinius birçok Kilise tarihçisi tarafından putperest paganlarla savaşan iki imanlı Hıristiyan olarak nakledilmiştir. Elbette bu iki İmparatorun hiçbir çıkarı olmadan bu fermanı yayınladıklarını söylemek güçtür. Çünkü İmparatorluğun en uç noktalarına kadar ulaşabilen Hıristiyanların tek merkezden kontrol edilmesi ve bu kontrolün Konstantin’in ellerinde bulunması örgütlü bir güç olan Hıristiyanlığın Roma içinde önemli bir nüfuzu olduğunu göstermektedir. Yine Doğu hükümdarı Licinius Milano’dan döndükten sonra Ermeni kilisesinin başına Gregorius’u Katolikos olarak atamış ve Ermenilerin Hıristiyanlaştırılarak Sasanilerden ayrılmasını sağlamıştır. Böylece Roma ile Sasaniler arasında Roma yanlısı tampon bir bölge oluşturmuştur. Her iki İmparatorun da hem devlet içinde hem de devletler arasında birtakım çıkarlar gözeterek bu kararı aldıklarını söyleyebiliriz.⁸⁵

Hadrianopolis yenilgisi ve Gotlarla girilen mücadele Theodosius’u iktidara taşıyan etmenler olmuştur. Theodosius, imparatorluğu barbar saldırıları karşısında içine düştüğü çaresizlikten kurtarmıştı. Bu sebeple Gratianus iktidarını Theodosius ile paylaşmak zorunda kalmıştır. 380 yılında Theodosius Hıristiyanlığı devletin resmî dini ilan etmiştir. Ariusçuluğu yasaklamış ve paganları baskı altına almıştır. İmparator bundan sonraki dönemde artık Hıristiyan olan dindaşlarını ihya etme ve bununla birlikte paganizme karşı bir mücadele dönemine girişmiştir. 391 yılında yayınladığı bir fermanla hayvan kurban edilen törenleri yasaklamış Pagan tapınaklarına girişi engellemiştir. 392 yılında yayınladığı bir başka fermanla pagan tapınaklarının yıkılmasını emretmiş dört bir yandaki valiler adeta yarışarcasına pagan tapınakların yıkımına başlamıştır.⁸⁶

2.4. Hıristiyan Konsilleri ve Hıristiyan Teolojisi Açısından Önemi

Dünya tarihinde bütün dinlerin doktrinel anlamdan günlük yaşama geçtiklerinde

⁸⁵ Kaçar, “Roma İmparatorluğu ve Hıristiyanlar Milano Fermanı’nın 1700. Yılı”, 49-50.

⁸⁶ Nihan Öz, *Theodosius Döneminde Roma İmparatorluğu* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 39-45.

karşılaştıkları birtakım problemleri çözmek için yaptıkları birtakım çalışmalar vardır. Bu tarz çalışmalar genelde belli rütbelerdeki din adamlarının bir araya gelerek problem olarak görülen konu üzerinde müzakere etmesiyle yapılır. Hıristiyanlık tarihinde bu tarz çalışmalara konsil adı verilmiştir. Konsiller Hıristiyanlık tarihi için büyük önem arz etmektedir. Kilise inanç esasları ile ilgili ya da Hıristiyanlık disiplini ile ilgili sorunları konsiller vasıtasıyla çözmeye çalışmıştır.⁸⁷ “Sözlükte “kurul, meclis” anlamındaki Latince *concilium*dan gelen *konsil* (concile, council) kelimesi terim olarak özellikle Katolik Hıristiyanlık’ta inanç, ahlâk ve disiplin konularındaki problemleri karara bağlamak üzere davet edilen Katolik kilisesi piskoposlar kuruluna verilen addır. Aynı anlamdaki Grekçe *sunodos*, Latince *synodustan* gelen *sinod* ise (synode) Batı kilisesinde önceleri konsille eş anlamlı olarak kullanılırken günümüzde piskopos veya başpiskopos tarafından piskoposluk bölgesinin problemlerini çözmek üzere toplanan, din adamlarından oluşmuş mahallî kurulu ifade etmekte, bizzat piskoposların oluşturduğu kurula ise konsil denilmektedir. Doğu kiliselerinde konsil yerine sinod kullanılmakta ve bu kelime patriklerin danışma kurulunu ifade etmektedir. Ortodoks kiliselerinin en yüksek ruhanî kurulunun adı ise Holy Synod veya Saint Synode’dur.”⁸⁸

Katılımcıları bakımından konsiller sayı veya nitelik olarak iki farklı açıdan ele alınabilir. Bunlardan ilki mahalli (yerel) konsillerdir. Bu konsillerde genel anlamda bir bölgenin sorunları ya da bu bölgede alınması gereken önemli kararlar konuşulur. İkinci konsil türü ise ekümenik konsillerdir. Bu konsillerde bütün dünyayı ilgilendiren kararlar alınmıştır.⁸⁹

Hıristiyanlık tarihindeki ilk konsil MS 49’da Kudüs’te Yakobus, Petrus, Pavlus ve Barnaba’nın katılımıyla gerçekleştirilen “Havariler Konsili” olmuştur. Bu konsilde Hıristiyan olmak için yani İsa’nın yolunda kurtuluşa erebilmek için tanrısal hukuka bağlılık konusunda Yahudiye’den gelen İsa taraftarlarıyla Antakya’daki Hıristiyanlar arasında çıkan anlaşmazlık masaya yatırılmıştır. Özellikle sünnet konusunda çıkan tartışma bu konsilin toplanmasına zemin hazırlamıştır. Kurtuluşa ermek için tanrısal hukuka tamamen bağlı olunmasının zorunlu olmadığı başka uluslardan Hıristiyan olanlar (Gentile) için sünnet olmanın da bu nedenle zorunlu bir hal olmadığı kararına

⁸⁷ Mehmet Aydın, “Hıristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış”, *Bellekten* 54/209 (1990), 365.

⁸⁸ Ömer Faruk Harman, “Konsil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/175.

⁸⁹ Alparslan Yıldız, “Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 259.

varılmıştır. Dine yeni giren insanlara zorluk çıkarılmaması kararlaştırılmıştır.⁹⁰

Hıristiyan konsilleri içerisinde en önemlileri İmparator Konstantin zamanında başlayan ve Antikite konsilleri olarak isimlendirilen sekiz ekümenik konsildir bunlar;

I. Antikite Konsilleri şunlardır:

- 1- I. İznik Konsili (M. 325)
- 2- I. İstanbul Konsili (M. 381)
- 3- Efes Konsili (m. 431)
- 4- Kadıköy Konsili (M. 451)
- 5- II. İstanbul Konsili (M. 553)
- 6- III. İstanbul Konsili (M. 680-681)
- 7- II. İznik Konsili (M. 787)
- 8- IV. İstanbul Konsili (M. 869-870)

Konsilleridir. III. İstanbul Konsili hariç bu konsillerde hem imanın belirlenmesi hem de kilise içinde hayatın tatbiki gibi konularla ilgili kararlar alınmıştır. Bu konsilleri takiben genel konsiller daha sonraki yıllarda da toplanmaya devam etmiştir.

II. Orta Çağ Konsilleri şunlardır:

- 1- I. Latran Konsili (1123)
- 2- II. Latran Konsili (1139)
- 3- III. Latran Konsili (079)
- 4- IV. Latran Konsili (1215)
- 5- I. Lyon Konsili (1245)

---

⁹⁰ Yalduz, "Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", 259-260.

6- II. Lyon Konsili (1274)

7- Viyana Konsili (1311-1312)

III. XV. Yüzyıl Konsilleri şunlardır:

1- Konstans Konsili (1414-1418)

2- Bale -Ferrare-Florence Konsilleri (1431-1442)

IV. Reform Devri Konsilleri şunlardır:

1- V. Latran Konsili (1512-1517)

2- Trente Konsili (1545-1563)

V. XIX. ve XX. Yüzyıl Konsilleri şunlardır:

1- I. Vatikan Konsili (1869-1870)

2- II. Vatikan Konsili (1962-1965)

İlk yedi konsil hem Ortodokslar hem de Katolikler tarafından ekümenik sayılmaktadır. IV. İstanbul Konsili Katoliklerce ekümenik sayılırken Ortodokslar bu konsili ekümenik olarak kabul etmemektedir. IV. İstanbul Konsili ile II. Vatikan Konsili arasındaki on dört konsil yalnızca Katolikler tarafından ekümenik kabul edilmektedir.⁹¹ Şimdi bu konsilleri ve aldıkları kararları kısaca inceleyelim.

I. İznik Konsili (325): Bu konsil 325 yılında İmparator Constantinius tarafından Ariuşçu fikir akımlarına karşı toplanmıştır. Bu dönemde Papa I. Silvestre'dir. Konsilde İznik İman Credosu adı altında Baba ile Oğul'un tabiatının denklığı (homousios) kabul edilmiştir.

I. İstanbul Konsili (381): Bu konsil 381 yılında İmparator I. Theodose tarafından Macedonius'a karşı toplanmıştır. Bu dönemde Papa I. Damase'dir. Konsil babaları Kutsal Ruh'un ilahlığını kabul etmişlerdir.

---

⁹¹ Harman, "Konsil", 26/178.

Efes Konsili (431): Bu konsil 431 yılında İmparator II. Theodose tarafından Nestorius'a karşı toplanmıştır. Bu dönemde Papa I. Clestine'dir. Bu konsilde Kilise Meryem'in "Tanrı Anası" (Theotokos) olduğunu kabul etmişlerdir.

Kadıköy Konsili (451): Bu konsil 451 yılında İmparator Marcien tarafından İskenderiyyeli Dioscore'a ve Monofizitlere karşı toplanmıştır. Dönemin papası I. Leon'dur. Konsil babaları kurtarıcı bir şahsiyette iki tabiatı kabul etmişlerdir.

II. İstanbul Konsili (553): Bu konsil 553 yılında İmparator I. Justinianus tarafından Nestorienlerin üç metin ihtilafı diye bilinen Theodore'un şahsiyeti ve eserlerini, Theodor'un, Aziz Cyrille ve Efes Konsili'ne karşı yazdığı yazılarını ve Urfalı İbas'ın Theodor'u savunan ve Cyrille'in itirazlarını reddeden mektubunu kınamak için toplanmıştır. Dönemin papası Virgile'dir.

III. İstanbul Konsili (680): Bu konsil İmparator IV. Konstantin tarafından, Monothelisme* hareketini kınamak için toplanmıştır. Dönemin papaları Agathon ve II. Leon'dur. Konsil babaları İsa'da birtek irade öğretisini kabul etmiş ve Papa Honorius kınanmıştır.

II. İznik Konsili (787): Bu konsil 787 yılında İmparatoriçe İréne tarafından İkonaklazm'a* karşı toplanmıştır. Konsil babaları Azizlerin resimlerine yapılan kültün serbest bırakılmasına karar vermişlerdir.

IV. İstanbul Konsili (869): Bu konsil İmparator I. Basile tarafından Photius'u aforoz etmek için toplanmıştır. Dönemin papası II. Hadrien'dir. Konsil sonunda Photius aforoz edilmiştir. Ortodokslar bu konsili ve I. Basile tarafından 879 yılında toplanan "Birleşme Konsili"ni ekümenik konsil olarak kabul etmemektedirler.⁹²

2.5. Hıristiyan İnanç ve Uygulamalarında Pagan İzleri

2.5.1. Tanrı

---

*Monothélisme: Tek tanrıçılık, Hristiyanlıkta, Kadıköy Kilisesi ile üç konsilin Kiliselerini yeniden birleştirmek amacıyla geliştirilen ve 681'de Üçüncü Konstantinopolis Konsili'nde sapkınlık olarak kınanmış bir düşünce akımıdır.

*İkonaklazm: Bir kültürün kendi dini ikona ve diğer sembollerine ya da anıtlarına dini ya da politik güdülerle planlı saldırısıdır.

⁹² Aydın, "Hristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış", 376-377.

Hıristiyanlığın Tanrı algısı bilindiği üzere baba, oğul ve kutsal ruhtan oluşan bir üçlü/teslis üzerine kurulmuştur. Teslis Hıristiyanların temel inanç esasıdır. Bu üç unsur birbirinden asla ayrılmaz. Öz olarak hepsi bir olmakla birlikte fakat şahsiyette ayrıdır. Hıristiyanlara göre teslis tek tanrının birbirini tamamlayan yansımalarıdır. Buna göre baba yaratma, oğul kurtarma, kutsal ruh kutsama görevini yapar. Hıristiyan kutsal metinleri olan Yeni Ahit'te ayrı ayrı baba, oğul ve kutsal ruhtan bahsedilse de üçlü birlik hiç zikredilmemiştir. Günümüzdeki gibi bir inanç esası ya da öğreti olarak kullanılmasa bile teslis (triados) kelimesine MS 180 yılında Antakya Patriği Teofilos zamanında rastlıyoruz. Teslisin bir doktrin olarak kabulü İznik konsiline dayanmaktadır.⁹³

Teslis fikri Hıristiyanlıkla birlikte ortaya çıkmış bir fikir değildir. Hıristiyanlıktan çok daha önceki yüzyıllarda da var olan bir fikirdir. Teslis Hıristiyanlığın aslında bulunmayan paganizmin genel pratiklerinden olan bir öğretilerdir. Teslis, antik Mısır'da Osiris, İsis ve Horus teslisi, Hindistan'da Brahma, Vişnu, Şiva teslisi ve Yahudi mistisizminde farklı biçimlerde yer almıştır. Teslisin arka planı incelendiğinde tanrılar arasındaki iş bölümü paganizmdeki tanrılar arasındaki hiyerarşiyi (ekonomia) hatırlatır. Teslis doğulu ve batılı fark etmeksizin tüm pagan inançları içerisinde var olan evrensel yaygınlığa sahip pagan bir öğretilerdir. İnanç coğrafyaları detaylı olarak tarandığında pek çok teslis örneğine rastlamak mümkündür. Mısır'da Osiris, İsis, Horus teslisi, Amen, Mut ve Honsu teslisi ile Hnum, Satis ve Anukis teslisi, Ön Asya dinlerindeki Sin, Şamaş, İştâr teslisi Sümerler'deki Anu, Enlil, Ea teslisi, Tibet dinlerindeki Om, Ha, Hum teslisi, Eski Yunan'daki Zeus, Hera, Apollo teslisi, Roma'da Jüpiter, Mars, Quirinus teslisi, Hindistan'da Agni, Soma, Ghandharva teslisi, Anadolu'da baba, anne, oğul teslisi, Meksika mitolojisinde Zona, Bacal, Echvah teslisi gibi pek çok coğrafyada pek çok farklı teslise rastlamak mümkündür. Teslis sadece dinî geleneklerde değil felsefi ekollerde de karşımıza çıkmaktadır. Platon'da teslisin felsefi temelini oluşturan üç unsurdan bahsedilmektedir. Bunlar, en yüce olan manasındaki 'agathon' (Yüce Tanrı veya Baba), kelam anlamındaki 'logos' (Tanrı'nın kelamı olan Oğul/İsa) ve rûh anlamındaki 'psyche' (Kutsal Ruh) kavramlarıdır. Yeni Eflâtunculuğu geliştiren İskenderiye ekolü, Platon'dan esinlenme yoluyla varlıkları kâmil cevher olan 'Bir', onu takip eden 'Akıl' ve daha sonra gelen 'Nefs' şeklinde üç

---

⁹³ Mehmet Zafer İnanlar, "Hıristiyan Teslisinin Pagan Kökleri", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (2020), 133.

dereceye ayırmışlardır. Aristo'ya göre de her şey üçtür ve üç kere bütündür. Her şey üçler ile sınırlandırılmıştır. Gnostisizmde de insanın tabiatıyla ilgili bir üçlemeye yer veriliyordu. Buna göre insan ruh, beden ve nefis olmak üzere üç ana uknumdan müteşekkil bir varlıktır.⁹⁴

Hıristiyanlıktaki İsa ile ilgili algı pagan geleneği paylaşan ve Hıristiyanlıktan daha önce var olmuş diğer dinlerde de benzer şekillerde ortaya çıkmıştır. Zeitgeist isimli belgeselde bundan detaylıca bahsedilmektedir. Çok eski çağlardan bu yana insanlar güneşi bir yaşam kaynağı, ekinleri büyüten, onlara aydınlık ve ısı sağlayan, onları tehlikelerden koruyan bir tanrı olarak görmüşlerdir. Bu gerçekler güneşi tüm zamanların en çok tapınılan nesnesi haline getirmiştir. Benzer şekillerde insanlar parlak gök cisimlerine de ilgi duymuştur. Yıldızların hareketlerini izleyerek uzak gelecekte gerçekleşecek bazı olayları önceden bilebileceklerini fark etmişlerdir. Ay tutulması ve dolunayın zamanı gibi olaylar bunların en basitleridir. Daha sonraları bugün “takım yıldızı” olarak isimlendirdiğimiz yıldız kümelerini keşfeden insanlar, yıldız haritalarını oluşturmuşlardır. Takım yıldızlar sonraki dönemlerde antropomorfize edilmiştir. Yani hayvan ve doğa figürleri ile kişileştirilmiştir. Eski toplumlar güneşi ve yıldızları izlemekle kalmamış onları meydana gelebilecek ya da hareketlerinin sonucunda doğan olaylarla bağlantılı olarak kişileştirmişlerdir. Güneş yaşam veren ve yaşamı devam ettiren özellikleriyle görünmeyen yaratıcının yansıması yani Tanrı olarak kişileştirilmiştir. “Tanrı'nın Güneşi”, “Dünyanın Işığı” ve “İnsanlığın Kurtarıcısı” gibi isimlerle anılmıştır. Pek çok toplumda baş tanrılar hep güneşle ilişkilendirilir. Bunlardan İncillerdeki İsa ile en çok benzerlik göstereni, şüphesiz Mısır Güneş Tanrısı Horus'tur. Horus M.Ö 3000 yılları civarında Mısır'ın Güneş Tanrısı'ydı. Horus güneşin kişileştirilmiş haliydi ve hayatı güneşin gökteki hareketleriyle ilgili bazı hikâyelerle açıklanıyordu. Mısır duvar resimleri yani hiyeroglifler sayesinde Horus ile ilgili birtakım bilgilere ulaşabiliyoruz. Örneğin güneşin tanrısı Horus'un Set adında bir de düşmanı vardı. Set gecenin ve karanlığın kişileştirilmesiydi. Her sabah Horus Set'e karşı zafer kazanırken, akşam olunca da Set Horus'a galip gelir ve onu yeraltına gönderirdi. Hiyerogliflere göre Horus'un hikayesi 25 Aralık'ta bakire İsis tarafından dünyaya getirilmesi ile başlar. Horus'un doğumunda doğuda bir yıldız belirir. Üç Kral beliren bu yıldızı takip ederek Horus'u bulur ve onun yeni kurtarıcı olduğunu söyleyerek onu süslerler ve ona hediyeler verirler. O, on iki yaşına geldiğinde iyi bir

⁹⁴ İnanlar, “Hıristiyan Teslisinin Pagan Kökleri”, 133-136.

çocuk bilgin ve öğretmendi. Otuz yaşına gelince Anup tarafından vaftiz edilmiş ve görevine başlamıştır. Horus'un da aynı İsa gibi birlikte gezdiği seyahat ettiği ve ona yardımcı olan on iki havarisi vardır. Horus'ta hastaları iyileştirmek, su üzerinde yürümek gibi birtakım mucizeler göstermiştir. Horus “Gerçek Işık”, “Tanrı'nın Oğlu”, “Güzel Çoban”, “Tanrı'nın Koyunu” gibi isimlerle de anılmıştır. Typhen ona ihanet edince çarmıha gerilmiştir. Öldükten sonra gömülen Horus üç gün boyunca gömülü kaldığı yerden dirilmiştir. Hikayedeki birçok yer İncil'deki İsa anlatılarıyla çok büyük benzerlikler göstermektedir. Yalnızca Horus değil Frigya'nın Attis'i de 25 Aralık'ta bakire Nana'dan dünyaya gelmişti. O da çarmıha gerilmi ve üç gün sonra dirilmiştir. Yunanlıların Dionysos'u da 25 Aralık'ta bir bakireden dünyaya gelmiştir. Gezgin bir öğretmen olan Dionysos suyu şaraba dönüştürme gibi mucizeler göstermiştir. Halk arasında “Krallar Kralı”, “Tanrı'nın Sevgili Oğlu”, “Alfa ve Omega” gibi çok farklı isimlerle anılmıştır. Ölümünden sonra o da tekrar dirilmiştir. Persli Mithra da 25 Aralık'ta bir bakireden dünyaya gelmiştir. Onun da on iki havarisi vardı. Onlara mucizeler göstermiş ve o ölümünden üç gün sonra dirilmiştir. “Gerçek” ve “Işık” gibi birçok isimle anılmıştır. Mithra'nın kutsal ibadet günü de Pazardır.⁹⁵

Bütün bunlara ek olarak Hintlilerin Krishna'sı ile İsa arasında da çok büyük benzerlikler bulunmaktadır. İkisi de 25 Aralık'ta birer bakireden dünyaya gelmiş, ikisi de “başlangıç, orta ve son” olarak nitelenmiş, “Alfa ve Omega” ile simgelenmiş, kutsal metinlerde “her şeyi bilen, her şeyi gören, her zaman ve her yerde, her şeye hazır olan, her şeye kadir rab” olarak görülmüşlerdir. İkisi de “Tanrı'nın çobanı, Tanrı'nın oğlu, rablerin rabbi” olarak hürmet görmüş; “kurtarıcı, günah yüklenici, ilk doğan, özgür kılıcı ve evrensel söz” olarak isimlendirilmiştir. İkisinin de dünyada marangoz babalar tarafından yetiştirildiği anlatılır. İkisinin de doğumları mucizelere kâdirdir. Çobanlar ve krallar (bilginler) tarafından armağanlarla müjdelenmişlerdir. Hem Krishna hem de İsa doğumundan kısa bir süre sonra bakire anneleriyle konuşmaya başlamıştır. İsa da Krishna da fakirler arasında yaşamış, insanlara merhameti ve sevgiyi öğretmiş, çölde şeytanla karşılaşmış, ikisi de çarmıhta can vermiş ve daha sonra dirilmiş, göğe alınmış iki önemli şahsiyettir. Bazı yazarlar Yeni Ahit'teki birçok bölümün Hintlilerin Bhagavad Gita'sındaki Krishna'nın Okçu Arcuna ile olan sohbetinden alındığını iddia etmektedirler. Bhagavad Gita ünlü Hint destanı Mahabharata'nın 700 mısralık bir

---

⁹⁵ Peter Joseph “*Zeithgeist*”, Belgesel, *GMP LLC* (2007), 00:14:05-00:18:48.

bölümüdür. Türkçesi “Tanrı’nın Türküsü” demektir.⁹⁶Yukarıdaki anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, Hıristiyanlıktaki İsa motifi ile pagan geleneklerdeki birtakım tanrısal motifler çok büyük benzerlikler göstermektedir.

2.5.2. Kurtarıcı

Kurtuluş dini geleneklerde, dinin genel amacını ya da insanlara vadettiği mutlu sonu ifade etmek için kullanılmıştır. Kurtuluşla birlikte elbette kurtarıcılar da dini gelenekler içerisinde yerini almıştır. Dinler kurtuluş vadederken bunu birtakım esasların kabulüne ya da bazı davranış ve uygulamaların yapılıp yapılmamasına bağlamışlardır. İlahî ya da beşerî bütün dinlerde bir kurtarıcı, bir mesih, bir çoban beklentisi bulunmaktadır.⁹⁷Tüm dini geleneklerde özellikleri ve icraatları farklı olmakla birlikte beklenen kurtarıcı belli ortak vasıflara hâizdir. Buna göre bu kurtarıcı dünyanın sonuna doğru Tanrı tarafından seçilecek ve kötülüklerle mücadele edecektir. Tanrının iradesini yeryüzünde tesis ederek insanların refah, mutluluk ve huzur içerisinde yaşamalarını sağlayacaktır.⁹⁸

Hıristiyanlıkta Kurtuluş genel olarak İsa-Mesih ekseninde açıklanır. İki farklı kurtuluş teolojisi vardır. İsa-Mesih’in getirdiği orijinal kurtuluş ve Pavlus sonrası kurtuluş olmak üzere iki dönemde incelenir. Birbirine benzese de temelde uygulama bakımından farklılık gösteren bu iki kurtuluş doktrini Hıristiyanlığın mezhepsel olarak farklılaşmasında kendini göstermektedir. İsa-Mesih’in kurtuluş doktrini genel anlamda dini hukuka bağlılık ekseninde ortaya çıksa da Pavlus’un kurtuluş doktrini kendini imanda göstermektedir.

Genel anlamda İsa-Mesih’in üstlendiği kurtarıcı rolü İsrailoğullarını tövbeye çağırarak ve onları yeniden, doğru bir şekilde Musa’nın şeriatına yöneltmek olduğunu görebiliriz. İncillerde bu konu ile ilgili İsa-Mesih’in yoldan sapan Yahudileri kurtarmak için geldiğini ifade ettiğini görebiliriz. Zaten İsa-Mesih’in tebliğine İsrail halkının yitik koyunlarına gönderildiğini ifade ederek başlaması bunun bir göstergesidir. Böylece kendine ümmet olarak İsrailoğullarını seçen İsa-Mesih onlara kurtuluşun bir takım dinî emir ve yasakların yerine getirilmesiyle ilişkili olduğunu açıklamıştır. Matta İncil’inde

---

⁹⁶ Kürşat Haldun Akalın, “Krishna’nın Bhagavad Gita’sının İzdüşümü Olarak Günümüzün İncilleri”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 205.

⁹⁷ Serkan Sayar, “İsâ-Mesih ve Pavlus Ekseninde Hıristiyan Geleneğinde Kurtuluş”, *Tetik Dergisi* 2 (2022), 451.

⁹⁸ Fadıl Ağyan, “Geleceğe Dönük Kurtarıcı Beklentisinin Apokaliptik Temelleri: Mesih/Mehdi Tasavvuruna Yönelik Bir Analiz”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2109), 227.

Tanrı'nın İsrailoğullarını terk etmediğini ifade eden İsa-Mesih göklerin krallığının yaklaştığını ve İsrailoğullarının buna hazırlanmaları gerektiğini açıkça ifade etmiştir.⁹⁹ “Tövbe edin! Göklerin Egemenliği yaklaşmıştır.”¹⁰⁰

Hıristiyanlıktaki kurtarıcı algısına göre İsa Mesih Tanrı'nın seçtiği kurtarıcı olmakla birlikte aynı zamanda Tanrı'nın kelamı ve biricik oğludur. İncillerden anlaşıldığı üzere İsa Mesih Tanrı'nın kelamının bedenleşmiş halidir ve zamanın öncesinde var olmuştur. Tanrı ile birlikte hep vardır. Yani İsa Mesih Tanrı'nın kendisidir. O insanlar arasında yaşamış, onları günahattan arındırmak için çabalamış, çile çekerek çarmıhta öldürülmüş, üç gün sonra dirilmiş, havarilerine görüldükten sonra ilk yeri olan Tanrı'nın yanına dönmüştür. İlk gelişiyile başlattığı krallığı, yani Göklerin Krallığını tamamlamak için tekrar gelecek ve insanları yargılayacaktır. Bu anlatıya göre İsa Mesih ikinci gelişiyile kurtuluşu tamamlayacak tanrısal kurtarıcıdır.¹⁰¹

Kurtarıcı kavramı pek çok dini gelenekte mevcuttur ve hepsi bunu ifade etmek için farklı kavramlar kullanmıştır. Örneğin; “Kuzey Amerika yerli halklarından Aztekler “Quetzalcoatl”, Mayalar “Kukulcan”, Perulular “Viarcorcha”, Algonkinler “Heilbringer”, Eski Mısırlılar “Ameni”, Sabiiler “Praşai Şiva”, Budistler “Maitreya”, Hindular “Kalki”, Mecusiler “Saoşyant”, Yahudi ve Hıristiyanlar “Mesih”, Müslümanlar ise “Mehdi” kavramını kullanmaktadır.”¹⁰²

Hıristiyanlıktaki Mesih kavramı en çok Mecusiler'in kurtarıcısı Saoşyant ile benzerlik gösterir. Saoşyant anlatılara göre Mecusilerin peygamberi Zerdüş'tün soyundan gelir, İsa Mesih ise Davut soyundandır. Rivayete göre Zerdüş'tün tohumu bir gölde manevi bazı varlıklarca saklanıp korunmaktadır. Vakti geldiğinde Saoşyant gölde yıkanan bir bakireden dünyaya gelecektir. Mecusiler her yıl Mihracan isimli bayramda kızlarını bu göle sokarak Saoşyant'ın kızlarının rahminde filizlenmesini beklemektedirler. Yine bu anlatıya göre Saoşyant otuz yaşına gelince kendisine gelen görevi kabul edecektir. İsa Mesih de otuz yaşında peygamber olmuştur. Bu benzerliklerle birlikte Saoşyant'ın ve İsa Mesih'in gelişinden önceki alâmetler de benzerlik gösterir. Bazı Eski Ahit müfessirleri Mesih inancının Yahudilerin Bâbil sürgününden sonra ortaya çıktığını ileri sürmüş bunun da Mecusilerden alındığı fikrini

⁹⁹ Sayar, “İsâ-Mesih ve Pavlus Ekseninde Hıristiyan Geleneğinde Kurtuluş”, 452.

¹⁰⁰ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*, 2009. Matta 3:1-2

¹⁰¹ Ağyan, “Geleceğe Dönük Kurtarıcı Beklentisinin Apokaliptik Temelleri: Mesih/Mehdi Tasavvuruna Yönelik Bir Analiz”, 229.

¹⁰² Muhammed Cihat Oruç, “Dinlerde Kurtarıcı Düşüncesini İfade Eden Kavramlar Üzerine Bir İnceleme”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (2022), 130.

iddia etmişlerdir.¹⁰³

Tüm bu bilgilerden hareketle kurtarıcı konusunda da pagan özellik gösteren bir dinin etkileri dikkatlerimizi celbetmektedir. Yalnızca Hıristiyanlık değil kurtarıcı beklentisi olan tüm dini sistemler, birbirlerine amaç bağlamında benzerlik göstermektedir. Hepsinde kurtarıcının ortak amacı bozulan düzeni tesis etmek olmuştur.

2.5.3. Tabiat

Tanrı insanı tabiat içerisinde diğer varlıklardan farklı olarak akıllı ve düşünebilen bir varlık olarak var etmiştir. Bu sebeptendir ki insan kendisini diğer canlılardan ayrı tutmuş hatta zaman zaman onları tahakküm altına almaya gayret göstermiştir. Semavi dinlerde doğaya bakış açısı birbirinden farklılık gösterir. Örneğin bu bağlamda İslam insanı Allah'ın yeryüzündeki halifesi ilan ederken aynı zamanda çevrenin de insana Allah'ın bir emaneti olduğunu açıkça belirtmiştir. Kur'an-ı Kerim'de yer ve gök arasındaki her şeyin sahibinin Allah olduğu onların insanlara emanet edildiği insanın da emanete riayet etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Doğayla ilgili pek çok ayet İslam'ın ve temelinde Allah Teala'nın doğa ile ilgili görüşlerini açıkça izah etmektedir. Yahudilikte de İslam'a benzer bir doğa algısı göze çarpmaktadır. Eski Ahit'in Mezmurlar bölümünde doğa ile ilgili şu ifadeler yer alır; *“Her şeyi yaratan Tanrı, her şeyin sahibi olduğunu ‘Evren ve içindekiler, dünya ve içindekiler Tanrı’ nındır. Tanrı’ ya ait olan her bir zerre üzerinde O’ nun yetkisi vardır. En yüksek gökler Rabb’indir; ama o yeryüzünü insana verdi”*¹⁰⁴ Tevrat'ta çevreye zarar vermek yasaklanmıştır. Hayvanlara şefkatle muamele edilmesi, su yollarının tahribi, etrafın kirletilmesi tamamen kerih görülmüştür. İlk dönem Yahudilikte savaş anında dahi olsa meyve veren ağacın kesilmesi kırbaç cezasını gerektirmiştir.¹⁰⁵ Hıristiyanlık ise bu iki gelenekten farklı olarak çevrenin ve doğanın tahrifi ile suçlanmıştır. Bunun temelinde Hıristiyanların kendilerini bu dünyaya ait görmemeleri fikri yatmaktadır. Hıristiyanlık bu anlamda çevre sorunlarının kaynağı olarak görülmektedir. Kilise inananları bu bağlamda “dünyevi duyguları öldürmek ve sadece gökyüzünde olanları düşünmek” ile telkin etmektedir. Bu yüzden Kilise ilk etapta dünyadan elini eteğini çekmiş sonrasında

¹⁰³ Ekrem Sarıkçıoğlu, “Mecûsi Dini’nde Mehdi İnancı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1987), 5-7.

¹⁰⁴ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2009), 824.

¹⁰⁵ Eda Feyzioğlu, *Ekoloji, İnsan ve Din* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 47.

ise tamamen dünyadan kopmuştur. Hıristiyanlık insanların ruhlarını kurtaracağım diye doğanın teolojik ve manevi anlamını unutmuş ihmal etmiş ya da küçümsemiştir. Cennet ve yabancı ortam tasvirleri bile Kiliseyi ifade eder hale büründürülmüştür. Hıristiyanlıkta etik kapalı bir etik algısı olduğu için tabiatı tahrip etmek ile ilgili durumlar için düşünmek gerekmemiştir. Özellikle Hıristiyan inanç esaslarının sistematik hale getirilmesinden sonra doğa sorununu dini hayat içerisinde pek önemli olmayan bir olgu olarak ele almışlardır.¹⁰⁶ Hıristiyanlık insan merkezli bir din ve çevre anlayışı ortaya koymuş, böylelikle doğa üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olmuştur. Bu nedenle Hıristiyanlık antik paganizm ve Asya dinleriyle çelişmektedir. Bu çelişki kutsal metinlerdeki yaratılış bölümünün yorumlanmasıyla insanın ihtiyaçları dikkate alınarak doğanın sömürülmesinin Tanrı'nın bir emri olduğu düşüncesine dayandırılmıştır. Hıristiyanlığın çevre teolojisi, doğanın koruyucusu olarak düşünülen ve antik dönemde tapınım aracı olarak kullanılan yarı insan yarı at, yarı insan yarı keçi veya deniz kızı olarak düşünülen doğa ruhlarının devre dışı bırakılmasına sağlamıştır. Antik dönemdeki animist çevre yaklaşımını yıkan Hıristiyanlık doğal düzenin duygularını dikkate almayan bir tutum içerisinde sömürmenin yolunu açmıştır ve animizmi yok etmiştir. Paganizmin kısmen çöküşüyle birlikte doğa ruhundan ayrılmış ve artık bir obje olarak değer görmemeye başlamıştır. Böylece din ve dini uygulamalar fiziki evrenden metafizik alana çekilmiştir. Hıristiyan düşüncesine göre ruh dünya içinde bir sınama ve günah tarafından ayartılmaya tabi ise beden de ruhun hapisanesi ise bu durumda doğanın korku ve nefret mekânı olması ve kötülük ve yozlaşmanın kaynağı olarak aşağılanması gerekir. Doğa hareketsiz, durağan, yavan, mekanik kurallarla tanımlanabilen bir anlama sahiptir. İnsanın doğayla ilişkisi ise buranın geçici olması ve insanın burada sürgün olmasıyla alakalıdır. Bu nedenle insan, doğal çevresini hem keşfetmek hem de ondan faydalanmak için bir arayışa girişmiştir. Doğayı dizginleme ve evcilleştirme mücadelesine başlamıştır. 20. yüzyılda ise neredeyse galibiyetini ilan etmiştir. Bu galibiyet doğanın yağmalanmasıdır.¹⁰⁷

Tüm bu saydıklarımız doğa temelli bir anlayış sergileyen ve gücünü doğadan aldığına iddia eden paganizm unsurlarına taban tabana zıt bir portre çizmektedir. Hıristiyanlık paganizmin aksine doğanın insan için yaratıldığını bu nedenle insanın doğa üzerinde her türlü hakkının olabileceğini savunmaktadır. Bazı yazarlar Kitab-ı

---

¹⁰⁶ Feyzioğlu, *Ekoloji, İnsan ve Din*, 49.

¹⁰⁷ Muhlise Canlı, *Kutsal Metinler Bağlamında Çevre ve Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 83-84.

Mukaddesten belli ayetler ile ilgili yaptıkları yorumlarda bunun tam aksini iddia etseler de reform düşüncesi bile Hıristiyanlığın doğa üzerindeki tahakküm kurma ve sömürü fikrini değiştirmemiştir.

2.5.4. Bayramlar

Bayramlar, toplumlar için dinsel olarak ayrı bir öneme sahip olan ve bu nedenle inananlarca özel bazı terkip ve uygulamalarla kutlanan gün veya günlerdir. Hemen hemen tüm dini geleneklerde var olan bayramlar ya önemli bir olay ya da dönemin anısına veyahut ürün, hasat, sağlık ve benzeri çeşitli şeyler için bir şükran ifadesi olarak kutlanır.¹⁰⁸ Bayramlar toplumların hayatlarındaki olağanüstü günlerdir. Normal zamanlarda hoş karşılanmayan hatta ahlaka aykırı gibi görünen durumlar bayramlarda rahatça yapılabilmekte ve toplumların ahlaki yapılarına göre herhangi bir probleme neden olmamaktadır. Kendilerine özel kutlama şekilleri ve ritüelleri olan bayramlar aynı zamanda insanların yiyip içip eğlendikleri, bayram günlerine özel bazı yiyecekler tükettikleri özel günlerdir. Bayramların kutlanışının sınırlandırılması iş günü kaybı nedeniyle olmuş olsa bile bayramlar en çok eski çağda kutlanmıştır.¹⁰⁹

İslam'da bayramlar Allah'a yakınlaşmayı ve mağfiret dilemeyi amaçlayan özellikler gösterir. İslam, paganizmle kesinlikle ilişkisi olmayan bir din olarak bilinir. İslam, Allah'a inanan ve O'na ibadet eden bir monoteist dindir. İslam'ın temel inancı, Allah'ın tek ve biricik olduğu, O'ndan başka hiçbir ilahın olmadığıdır. İslam'ın kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'de paganizm (putperestlik) kesin bir şekilde reddedilir. İslam, putlara tapınmayı, onlara ibadet etmeyi ve onları Allah'ın ortakları olarak kabul etmeyi kesinlikle yasaklar. Kur'an'da birçok ayette paganizm kınanır ve bu inanca sahip olanlar uyarılır. İslam, insanları paganizmden uzak durmaya teşvik eder ve onları Allah'a yönlendirir. Bu sebeple İslam'daki bayram kutlamaları da tevhit çerçevesi içerisinde icra edilmektedir. Yahudilikte bayramlar ise tarihte yaşanan birtakım olayları her yıl tekrar hatırlamak kin ve öfkelerini diri tutmak için kutlanır. Hıristiyanlıkta da tıpkı Yahudilik gibi bayramlar geçmişteki olayları hatırlamak ve bunların anılarını canlı tutmak için kutlanır. Aynı zamanda Hıristiyan bayramları putperest dönemden pek çok izler taşır.¹¹⁰

Mesih merkezli bir din olarak Hıristiyanlık İsa Mesih'in hayatı ve hayatındaki

¹⁰⁸ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 61.

¹⁰⁹ Sargon Erdem, "Bayram", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/257.

¹¹⁰ Erdem, "Bayram", 5/259.

önemli olaylar etrafında şekillenmiştir. Bu sebeple Hıristiyan bayramlarının ortaya çıkışı İsa'nın babasız bir şekilde doğması, çarmıhta can vermesi ve üç gün sonra tekrar dirilmesi ile olmuştur. Daha sonraki dönemlerde İsa'nın hayatındaki bütün önemli olaylar bir şekilde bir kutlamanın temeline oturtulmuştur.¹¹¹ Hristiyanlıkta kutlanan bayramlar, daha önceleri Yahudi bayramlarının bir yansımasıyken, ilk yüzyılın sonlarında artık kendi temelleri olan birer kutsal tören hüviyeti kazanmıştır. İlk etapta Yahudilikten tek farkı, pazar gününe verdikleri önem olan bu kutlamalar sonraları müstakil bir dinî gelenek ve evrensel bir yapı oluşturmuştur.¹¹²

2.5.4.1. Epifani

Hıristiyan bayramlarından kronolojik olarak ilki Epifani olarak karşımıza çıkar. Epifani sözcüğü Yunanca epiphainein (açıklama, bildirme) kelimesinden gelir. Bunun nedeni İsa'nın ilahlılığının Üç Müneccim tarafından Yahudi olmayan halklara ilan edilmesidir. Epifani, Ortodokslukta Teofani olarakta anılır. İsa'nın doğumundan on iki gün sonra kutlandığı için On İkinci Gün Bayramı da denir.¹¹³ Epifani Doğu Kilisesi'nde kutlanan İsa Mesih'in Vaftizci Yahya eliyle vaftiz edilmesi anısına 6 Ocak tarihli bir bayramdır. İlk üç yüz yıllık dönemde İsa'nın doğum gününün kutlandığına dair herhangi bir tarihi vesikaya rastlanmamıştır. İsa Mesih'in doğum günü yani Noel kutlamaları ilk olarak IV. yüzyılın ortalarında kendini göstermiştir. Roma Katolik Kilisesi Bu kutlamalar için 25 Aralık'ı belirlemiştir. Doğu Kiliselerinde İsa'nın doğum gününü kutlamak teşekkülü ancak V. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Yunan Cemaati, Katolik cemaat ile aynı tarihte, Rus Kilisesi 7 Ocak, Ermeni kiliseleri ise 6 Ocak tarihinde Mesih İsa'nın doğum gününü kutlamışlardır.¹¹⁴ Doğu Hıristiyanlığındaki Mesih'in doğuşunun 6 Ocak tarihine alınması Kral Tiberius döneminde İsa doğduğunda İskenderiye'de ve bütün Yakın-Doğuda Jülyen takvimine göre kışın gündönümünde törenler yapılmasıyla bağlantılı görünmektedir. Aynı dönemde Greklerde ocak ayının beşini altısına bağlayan gece Korion tapınağında ellerinde meşaleler bulunan büyük bir ayin alayı tarafından Aion dedikleri “Zamanın Doğuşunu” şarkılar söyleyerek kutluyorlardı. Şarkıların şu sözleri içerdiği ifade edilmektedir: “Bakire doğurdu, Işık çoğalıyor, Bakire Aionu doğurdu” Yunanlıların Osiris'in eski bir ibadetini

¹¹¹ Mehmet Esgin, “Hıristiyanlık'ta Noel Bayramının ortaya çıkışı ve Türkiye'deki yansımaları”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012), 86.

¹¹² Mehmet Katar, “Hıristiyanlık'ta Kilise Takviminin (Kilise İçerisindeki Anma ve Kutlama Devrelerinin) Oluşması”, *Dini Araştırmalar* 3/8 (2000), 24.

¹¹³ “Epifani”, Ansiklopedi, *Wikipedia* (26 Kasım 2006).

¹¹⁴ Esgin, “Hıristiyanlık'ta Noel Bayramının ortaya çıkışı ve Türkiye'deki yansımaları”, 86-87.

Helenleştirerek böyle bir kutlamada buldukları belirtilmektedir. Zira o dönemlerde Mısır'da kutlanan gündönümü bayramlarında güneşin etkisinin arttığına Nil sularının da büyüğü bir iyileştirme gücüne sahip olduğuna bugünün mucizelerle dolu olduğuna ve akarsulardan su yerine şarap aktığına inanılırdı. İlk önceleri Aion adıyla bilinen bu bayram sonraları “Tanrı’nın doğumu” manasına gelen *Genethlia* ve daha sonraları ise “Tanrı’nın yeryüzünde görünüşü” anlamında *Epifania* olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁵ Epifani kutlamalarına dair en eski kaynaklar II. yüzyılda İskenderiyeli Clement’in yazdığı belgelerden gelir. İmparatorluğun Doğusunda kültleşen bu bayram 6 Ocak’ta Hz. İsa’nın doğum günü ile birlikte kutlanıyordu. Batı kilisesi de aynı tarihi kabul etmiştir. Özellikle kilisede düzenlenen törenlerde, bu bayrama kaynaklık eden İncil parçalarından anlatımlar romantize edilerek pies şeklinde sergilenirdi. Yaygın kutlama şekillerinden biri de hediyeleşmedir.¹¹⁶

Aziz Epiphanius, İskenderiye’de Osiris ve Dionysos’un doğuşunun 6 Ocak’ta kutlandığını söylemektedir. İskenderiye’de doğum kutlamaları büyük şenlikler şeklinde gerçekleştirilmiştir. Epiphanius, bunun bir rastlantı olduğunu açıklamıştır. Birçok Hıristiyan gibi Epiphanius’ta 6 Ocak’ı İsa’nın doğduğu gün olarak kutlamıştır. İlk Hıristiyanlar arasında İsa’nın doğum günü şenliklerinde farklı günler baz alınmıştır. Bunun nedeni Mitra’nın veya Dionysos’un doğumuyla eşleştiremektir. Bu tarihler rastgele bir şekilde seçilmemiştir. İkiside bir zamanlar gündüz süresinin en kısa olduğu yılın dönüm noktasını ve hayat verici güneşin dönüşünü işaret eden kış gün dönümünün tarihleridir. Solstis tarihinin gerilemesiyle birlikte bu tarihlerde bazı değişimler olmuştur. Bu yüzden gün dönümü 6 Ocaktan 25 Aralık’a doğru gerilemiş olsa da Ortodoks gelenekler bunu 6-7 Ocak’ta kutlanmayı sürdürmüşlerdir. Yunan felsefesine duyduğu büyük sevgiyle tanınan kilise babalarından İskenderiyeli Clement, bu doğumu Osiris ve Dionysos’un doğumu ile özdeşleştirmiş “doğruluk güneşi” olarak tanımladığı İsa’yı Dionysos ve Osiris’le eşleştirmiştir. İsa’nın doğumunu bildirmek için gelen Melek Gabriel (Cebrâil) de ay ile özdeşleştirilmiştir.¹¹⁷

2.5.4.2. Noel

Noel sözcüğünün kökeni Latince “Natalis” (doğum) kelimesidir. Türkçeye Fransızca “Noël” sözcüğünden geçmiştir. Eski İngilizcede *Noel* anlamında kullanılan “Yule” sözcüğü muhtemelen İskandinav dilleri veya Nordik

¹¹⁵ Erbaş, *Hıristiyan Ayinleri* (İstanbul: Nun Yayıncılık, 1998), 22-23.

¹¹⁶ Mehmet Aydın, “Hıristiyanlık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/351.

¹¹⁷ Yılmaz, *Paganizmden Hıristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. Yüzyıllar Arası)*, 125-126.

dil kökenli “jöl” sözcüğünden gelir. Jöl, paganların 12 gün boyunca kutladığı kış gündönümü bayramıdır. Noel kutlamalarının Hıristiyan inancına sonradan katılan bir gelenek olduğu iddia edilir. Buna göre çok eski çağlardan beri kutlanan pagan kış festivalleri ile Roma'da yayılmış Mirtaizm'in kış festivalleri olan Yule ve Saturnalia'daki uygulamalar Noel kutlamalarının temelini oluşturmuştur. Roma İmparatorluğu'nda 25 Aralık tarihi güneş tanrısının doğum günü olarak kabul görmüştür. Roma halkı Hıristiyanlıktan önce çoğunlukla paganlardı. Hıristiyanlık yayılınca Noel anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Noel, her yıl İsa Mesih'in doğum günü adına 25 Aralık'ta kutlanır. “Doğuş Bayramı”, “Kutsal Doğuş” veya “Milat Yortusu” olarak da adlandırılır. Noel, her yıl dünyadaki Hıristiyanların ekserisi tarafından 25 Aralık'ta kutlanır. Bazı ülkelerde kutlamalar 24 Aralık'ta Noel arifesinde başlar ve 25 Aralık'ın sonuna kadar devam eder.¹¹⁸ Hıristiyanlığı kabul eden pagan Roma halkının; güneşin doğumunu kutlama hususundaki eski Paganist alışkanlıklarını terk edememiş ve uyarlayarak bu geleneği, Hıristiyan inancı ile harmanlayarak devam ettirmişlerdir. Buna bağlı olarak pagan kültüne ait olan “Yenilmez Güneş” figürünü günahı ve ahlaksızlığı ortadan kaldıran karanlıkların ve ölümün de yenemediği bir güneş olarak gördükleri İsa Mesih'le eşleştirmiş ve ona has kılmaya başlamışlardır. Bunu da kış solstisinden sonra karanlığın kısıлып aydınlığın uzadığı bir tarih olan özel bir tarihe endekslemişlerdir. “Yenilmez Güneşin Doğumu Bayramı” artık dünyayı tanrının nuruyla aydınlattığına inandıkları İsa Mesih'in doğum günü olmuştur.¹¹⁹ Pers coğrafyasında ortaya çıkan Mitraizm, Roma pagan dünyasında yayılmış dinlerden biridir. Bu dinde güneş tanrısı Mithra'nın yeryüzüne gelerek zodyak yıldızının on iki üyesine karşılık gelen on iki havârisiyle dünyada gezdiğine, sonunda insanlığın suçları için gereken kefareti ödemek adına kendini feda ettiğine inanılırdı. İsa'nın Mesih'in doğum günü kutlamasını ifade eden “Christmas” adlandırması da dilsel olarak söz konusu pagan kutlamaları için kullanılan terimlerin Hıristiyanlaşmış hali olarak ortaya çıkmıştır. Batı kilisesi tarafından 25 Aralık'ta kutlanan Christmas'ın tarih ve kutlama biçimi olarak kökeni de eski Roma tarafından benimsenen güneş tanrısı Mithra'nın doğum günü kutlamasına (Natalis solis invicti) dayandırılır. Bu kutlamalar, Roma İmparatoru Aurelian'in 274'te güneş tanrısını Roma İmparatorluğunun koruyucu kuvveti olarak ilân etmesiyle resmîyet kazanmıştır. Hz. İsa'nın doğduğu gün tam olarak bilinmediği için eskiden İsa'nın doğumu ve vaftiz kutlamasıyla ilgili biçimde Doğu

---

¹¹⁸ “Noel”, *Wikipedia* (26 Eylül 2023).

¹¹⁹ Esgin, “Hıristiyanlık'ta Noel Bayramının ortaya çıkışı ve Türkiye'deki yansımaları”, 87-88.

kilisesince 6 Ocak tarihi kabul edilmiş daha sonra Aziz Hippolytus'a dayandırılan belgelerden hareketle 25 Aralık tarihi ortaya atılmıştır. Bu tarih, IV. yüzyılın başlarında Bizans İmparatoru Konstantin'un Hıristiyanlığı kabulünün ardından İsa Mesih'in resmî doğum tarihi (nativitas domini) ilân edilmiştir. Bu tarihin İsa'nın doğum günü kutlamaları biçimine dönüşmesi ise 354'te Papa Liberius tarafından gerçekleştirilmiş ve buradan Doğu kilisesine geçmiştir.¹²⁰

“Noel; Noel bayramından önceki dördüncü Pazar günü başlayan “Advent” veya “Noel Perhizi/Bekleyişi”, İsa'nın doğumunun kutlandığı “Noel Bayramı”, Noel'den sonraki gün kutlanan “Kutsal Masumları Anma Töreni”, Noel bayramından sonraki ilk Pazar günü kutlanan ve Kutsal aileye ithaf edilen “Kutsal Aile Bayramı”, 1 Ocak'ta kutlanan “İsa'nın Sünneti Bayramı”, 1 Ocak'ı takip eden ilk Pazar günü icra edilen “İsa'nın Kutsal Adı Bayramı”, 6 Ocak veya 2-8 Ocak arasındaki Pazar günü ifa edilen “Epifani”⁴ ve 2 Şubat'ta kutlanan İsa'nın mabede takdimini anlatan “Nur/Işık Bayramı” gibi bayramları ve uygulamaları ihtiva eden bir sürece/devreye sahiptir.”¹²¹ Advent hazırlık dönemi, itibarıyla İsa'nın gelişi manen yaşanmakta ve onun gelişini anlatan incil pasajları okunmaktadır. İşayadan İsa'nın gelişini çektiği çileleri hayatının zorluklarını anlatan bölümler okumak ve oruç tutmak önemli bir uygulama haline gelmiştir. Tabi ki Advent döneminde sadece İsa'dan değil Annesi Meryem ve onun habercisi Yahya'dan da bahsedilir. Advent döneminde her hafta için kiliselerde bir adet kırmızı mum yakılır. Bunun sebebi İsa'nın evrenin ışığı olmasıdır. Noel günleri kiliselerde toplu ayinler yapılarak İsa'nın doğumu hayatı ve ölümü anılmaktadır. Noel uygulamalarından bir tanesi olan Noel Baba Hıristiyan gelenekle pagan gelenek arasında sıkışıp kalmış bir uygulamadır. Noel günlerinde çocuklara üçer hediye dağıtan Noel Baba figürü Antalya'lı St. Nicholas'a dayandırılmaktadır.¹²²Romalıların Satumalia festivaliyle sürdürdüğü çocuklara armağan verme geleneği, üç Kelt efsanesi Gargan, Odin ve Yule Nisse de yine bu kaynaktan alınmıştır: Gargan sırtında kocaman bir hediye çuvalıyla yollara düşen iyi bir dev, Odin başında devasa bir başlıkla sadece uslu çocuklara hediye dağıtmak üzere evleri ziyaret eden Vikinglerin baş tanrısıydı, Yule Nisse'ye gelince, beyaz uzun sakallı, kırmızı kürk giyen bir cindi. Kilise onların yerine bir kasabın katlettiği üç çocuğu hayata döndüren Demreli Aziz Nikola'yı getirmiştir.¹²³

¹²⁰ Bülent Şenay, “Noel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/201.

¹²¹ Mehmet Alparslan Küçük, “İsa'nın Doğumu- İkonografi İlişkisi Üzerine”, *Dini Araştırmalar* 22/55 (2019), 187-188.

¹²² Küçük, “İsa'nın Doğumu- İkonografi İlişkisi Üzerine”, 190.

¹²³ “Noel Bir Pagan Bayramıdır”, *Sufizm ve İnsan* (30 Aralık 2016).

2.5.4.3. Paskalya

“*Paskalya* terimi İbrânîce “geçiş” anlamındaki *pesahtan* (Türkçe’de fısıh) gelir. Grekçe ve Latince’de *pascha* olarak karşılanan kelime Batı dillerine de geçmiştir. “Pesah”, İsrâil kavminin Hz. Mûsâ önderliğinde Mısır’dan kaçıışı anısına bahar döneminde bir hafta boyunca (15-21 Nisan) kutlanan bir yahudi bayramının adı idi. Hıristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte “pascha”, Hz. İsa’nın insanlığın günahı için kendini feda ederek çarmıhta öldürüldüğü ve sonra yeniden dirildiği inancıyla özdeşleştirilmiş ve bunun anısına yapılan kutlamayı ifade etmeye başlamıştır. Bu bayramın İngilizce’deki karşılığı olan *easter* kelimesinin, Anglo-Saksonlar’ın baharda adına çeşitli şenlikler düzenledikleri aydınlık ve bahar tanrıçası Estre’den geldiği ve daha sonra Hz. İsa’nın diriliş kutlamaları için kullanılmaya başlandığı belirtilmektedir.”¹²⁴

Paskalya isminin aslında ay tanrıçası, bahar ve bereket tanrıçası olarak kabul gören ve cennet kraliçesi olarak ibadet edilen *İştar / Easter (Paskalya)*’dan geldiği düşünülmektedir. Babilliler *İştar*’ı yani Paskalya’yı Bahar’ın anasının geri dönüşü olarak doğanın ve doğa tanrıçasının yeniden doğuşu olarak kutlardı. Babil mitleri bu dirilişin gerçekleşmesi ile her yıl büyük bir yumurtanın cennetten düşeceğine ve Fırat nehrinin çevresindeki bir alana ineceğine inanırlardı. Her yıl yeniden doğuş sırasında *İştar*’ın bu yumurtanın dışına çıkacağına ve bu kutlamaya katılanlardan birinin yumurtasını bulursa *İştar*’ın bu kişiye özel bir hediye bahşedeceğine inanılırdı. Bu günümüzün Paskalya yumurtaları ve sepetleri ile Paskalya yumurtası avı geleneğinin kökenini açıklar niteliktedir.¹²⁵

Paskalya Hıristiyan bayramları içerisinde en eskisi olma özelliğine sahiptir. Çünkü Paskalya Yahudilikteki Pesah (Fısıh) bayramının bir yansıması olup kutlama amacı değişikliğe uğramıştır. Paskalya, Lent dönemi diye adlandırılan bir hazırlık dönemi ile başlar. Paskalya, İsa’nın, tüm insanlığın günahı olan Adem’den miras kalan aslı günah için kendisini, Çarmıh’ta feda edişini ve dirilişini ifade etmek üzere kutlanan bir bayramdır. Bu kutlamalara konu olan dirilişin gerçekleştiği gün olan pazar günü de tüm Hıristiyanlık için çok önemli bir gündür ve her pazar günü, kendi çapında bir Paskalya Bayramı niteliğinde kutlanmaktadır. Paskalya bayramının sembolü de yumurta ve tavşandır. Çünkü yumurtanın kabuğu ölümün ve kırılması da yeniden

¹²⁴ Mehmet Katar, “Paskalya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/181.

¹²⁵ “Paskalyanın Kökeni”, Araştırma, çev. A. Kara, *Din ve Mitoloji* (Erişim 28 Ekim 2023).

dirilişin simgesidir. Tavşan ise doğurganlığın sembolü olan bereketli bir hayvan olarak baharın gelişinin müjdecisidir.¹²⁶

Paskalya dönemi içerisinde birden fazla bayram bulunmakta ve buradaki bayramların tarihleri ayın hareketlerine göre hesaplandığından dolayı her yıl farklılık göstermektedir. Bu dönemdeki bayramlar, Lent dönemi ile Paskalya Bayramı dönemi arasındaki elli günlük süreç içerisinde kutlanmaktadır. Lent dönemi Kilisenin insanları Paskalya öncesinde günahtan arındırmak için çabalamaya çağırdığı bir tövbe ve kefarete dönemini ifade eder. Paskalya öncesinde yani Bahar'ın evvelinde nasıl Doğa kendini yeniliyorsa insanlar da kendilerini yenileyip tazelesinler diye 40 gün süren bir oruç dönemidir. Lent dönemi Kül Çarşamba'sı ile başlar. Bugün de insanların alınlarına kutsanmış küllerle haç çizilir ve kilisede insanlara ölümlü oldukları hatırlatılır.¹²⁷

2.5.5. Vaftiz

Su, hayatın kendisi, her şeyin başı ve sonudur. Hint mitolojisinde yaratılış ilk insanla özdeşleştiren Narayana'nın ilk sulara uyku halinde yüzdüğü sırada karnından hayat ağacının çıkmasıyla başlamıştır. Babil yaratılış mitlerinde ve Ahd-i Atik'teki yaratılış hikayesinde evrenin başlangıcı sudan oluşan kaosa dayandırılır. Her şeyin karanlık ve kaos durumundaki uçsuz bucaksız sudan ortaya çıktığı ve yaratıldığı inancı eski Mısır, Astek ve İnka, Ural-Altay, Güney Asya ve Kuzey Amerika'nın yerli kültürlerinde ve yaratılış efsanelerinde bulunmaktadır.¹²⁸

Vaftiz, kişinin alnını ıslatmak ya da tüm vücudunu suya daldırmak şeklinde yapılan bir dini “arınma” ve “yeniden doğma” törenidir. Vaftiz, “suya daldırma, yıkama” anlamında Grekçe “bapt” kökünden gelir, bu kelime genel anlamıyla suya girme ya da sokma işlemi ve bu şekilde gerçekleştirilen dinî merasimi ifade eder. İbrânice'deki karşılığı “tevila” olan vaftiz, bilhassa cemaate giriş âyini anlamında daha çok Hıristiyanlık'la ilişkilendirilmiştir. Fakat hayat veren ve arındırıcı özelliğinden dolayı su neredeyse her medeniyette başlangıç, kutsallık ve ölümsüzlükle özdeşleştirilmiş, bedeni suya sokma veya başa ya da vücuda su dökme âdeti ritüel olarak kirlilikten ve günahlardan arınma, mânevî anlamda yeniden doğma vasıtası

¹²⁶ Mehmet Alparslan Küçük, “İkonografiden İnanca ‘İsa Mesih’in Dirilişi/ Paskalya’ Süreci”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2016), 232-233.

¹²⁷ Mehmet Katar, “Hıristiyan Bayramları Üzerine Bir Çalışma”, *Dini Araştırmalar* 3/9 (11 Kasım 2015), 17.

¹²⁸ Salime Leyla Gürkan, “Su”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2009), 37/440.

olarak birçok dinî gelenekte yer almıştır.¹²⁹

Medeniyetin ilk ortaya çıktığı yerler olarak bilinen orta doğuda suların temizleme gücü ve manevi özelliğinden bahsedilir. Babil'deki Enki kültüründe su önemli bir yere sahiptir. Mısır'da ana rahminde kirlendikleri gerekçesiyle yeni doğan çocuklar vaftiz edilmiştir. Osiris efsanesine göre de günahlardan temizlenmesi için ölünün üzerine Nil Nehri'nin sularından dökülmüştür. Hıristiyanlık öncesi Yunan mitolojisinde ölümsüzlük kültü ile vaftiz arasında bir ilgi kurulmakta eski Yunan dini öğretilerinde günahları arındırmak için birtakım törenler yapıldığı belirtilmektedir. Bu törenlerden biri de vaftizdir. Kibele kültüründe de vaftiz benzer bir kan ayinden öz edilmektedir. Buna göre dine yeni katılan kişiler bir çukura indirilmekte ve üzerine bir dana kesilerek kanı akıtılmaktadır. Bu uygulamanın amacı dine yeni giren kimseye fiziki gençlik ve manevi bir kuvvet kazandırmaktır. Bunun yanında kan vaftizi ile kutsanan kimsenin ebedi bir ömür elde ettiğine inanılmaktadır.¹³⁰ Sümerlerden, Antik Mısır'a kadar hemen hemen tüm bâtinî geleneklerde vaftiz ayini karşımıza çıkmaktadır. Tanrının huzuruna arınmış bir şekilde çıkmayı hedefleyen vaftiz, Antik Mısır'da bir İsis arınma ve yetiştirme ayini olarak asırlar boyunca uygulanmıştır. Araştırmalar Tanrı Anası (Teotokos) ünvanına kadar pek çok benzerliği ile İsis'in yerini almış olan Meryem Ana'nın yanı sıra arınma ve yetiştirme bağlamında da Kilise, İsis tapınak kurallarını da kendi bünyesine almıştır.¹³¹ Roma'da ve Yunanistan'da Ağlama Günleri ile anılan İsis tıpkı kucığında İsa ile resmedilen Meryem Ana Gibi oğlu Horus ile tasvir edilmiştir. İsis kültü, Roma İmparatorluğu'na girdiği anda, vaftiz ve günah çıkartma riti, o sırada etkili olan neredeyse tüm dînî geleneğe nüfuz etmiş ve tapınak ibadetlerine etki etmiştir. Yunan Mitolojisi'nde de vaftiz törenlerine rastlanmıştır. Bunun bilinen örneği Aşil'in vaftizidir. Efsaneye göre topuğundan tutularak suya daldırılan Aşil, topuğu hariç ölümsüz hale gelmiştir. Sonunda topuğundan okla vurularak öldürülmüştür.¹³²

Eski Ahit'te suya batırma, su serpmeye, suyla ıslatma şeklinde gerçekleşen dinsel tören olarak vaftize rastlanılmamaktadır. Ancak asırlardır tüm pagan dünyada yaygın olarak uygulanan, ölüm-yeniden doğuş ayinini İsa'nın ölümü ve yeniden dirilişi olarak kişiselleştirerek devamlılık kazandırmış olan Hıristiyanlar; Eski Ahit'teki Tanrı'nın

¹²⁹ Salime Leyla Gürkan, "Vaftiz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/424.

¹³⁰ Mustafa Erdem, "Hıristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1-4 (1993), 134.

¹³¹ Kürşat Haldun Akalın, "Hıristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz ve Günah Çıkarma Ayinleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014), 42-44.

¹³² "Vaftiz", *Ansiklopedi, Wikipedia* (30 Ekim 2023).

vaadiyle ilgili bazı ifadeleri, vaftizin işareti veya onayı olarak kabul etmişlerdir. Böylece Hıristiyanlar, vaftizin kaynağını Eski Ahit'e dayandırmaya çalışmışlardır, bu sayede vaftizin bir putperest uygulaması olduğu gerçeğini gizlemek istemişlerdir.¹³³I. yüzyıldan itibaren Yahudiliğe giriş şartı olarak da vaftiz ve sünnet öne sürülmüştür. Kişi erkekse önce sünnet edilir daha sonra iyileşince din adamlarının nezaretinde çıplak halde mikve adı verilen özel havuza üç defa dalıp çıkarak vaftiz olur. Bu sayede kişinin putperestlikten temizlendiğine İnanılır ve bu kişi yeniden doğmuş kabul edilirdi. Yahudi geleneğinde mikve anne karnıyla özdeşleştirilmiştir.

Ürdün ve Filistin kökenli oldukları varsayılan Sabiiler gelişmiş bir vaftiniz geleneğine sahipti. Sabiilikte ebedi hayat sağladığına inanılan sulara ve bu sulara bağlı kült havuzlarda her gün doğumunda abdestte benzer bir şekilde yıkanarak kirliliğin durumuna göre de üç defa suya girip çıkarak yapılan iki ayrı vaftiz vardı. Bunların yanında bir de masbuta adında bir tam vaftiz bulunmaktaydı. Masbuta her Pazar, doğum sonrası, evlilik öncesi, öldükten sonra ve büyük günah işlendiğinde bir ruhban eşliğinde üç defa suya dalıp çıkmak marifetiyle icra edilirdi. Bu, suyun kötü güçleri kovma, beyaz elbise giyme, ekmek ve su ile yapılan kutsama gibi Hıristiyanlıktaki vaftize benzer unsurları içermektedir. Sabiiler bu vaftizi yahya'ya dayandırıp ona bir peygamber olarak büyük hürmet gösterirlerdi.¹³⁴

“Hıristiyanlık'ta merkezî konumdaki vaftiz âyininin, bilhassa Kumran cemaatinin inisiyasyon* vaftizi ve Vaftizci Yahyâ'nın tövbe vaftiziyle ilişkili bulunduğu kabul edilmektedir. Ahd-i Cedîd'de yer alan bilgiye göre Îsâ, Vaftizci Yahyâ tarafından Ürdün nehrinde vaftiz edilirken gökten kutsal ruh inmiş ve bir ses Îsâ'nın sevgili oğlu olduğunu söylemiş böylece Îsâ'nın tebliğ görevi başlamıştır. Îsâ, çarmıha gerilerek öldürülmesinin ardından dirilip havârilere görüldüğünde ise onlara bütün milletleri şâkird yapmalarını ve baba, oğul, kutsal ruh adına onları vaftiz etmelerini söylemiştir. Buna paralel olarak Ahd-i Cedîd'de vaftiz ruhun gûnahtan arınması, su ve ruhtan yeniden doğma ve Tanrı'nın krallığına katılma, Îsâ Mesîh'te sembolik mânada ölüp yeniden dirilme ve kurtuluşa ulaşma vasıtası şeklinde sunulmuştur. Hıristiyanlığın başlangıcında yetişkinlerin kendi seçimleriyle ve genelde ferdî olarak bu dine girmeleri sebebiyle daha ziyade yetişkin vaftizi uygulanmıştır. II. yüzyıldan itibaren teşekkül

*İnisiyasyon: İnisiyasyon (kabul töreni), sözlük anlamı olarak, özel bir seremoni ile bir kimseyi resmi olarak bir gruba tanıtmaya ya da bir genci yetişkinliğe hazırlama anlamına gelmektedir.

¹³³ Akalın, “Hıristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz ve Günah Çıkarma Ayinleri”, 45-46.

¹³⁴ Gürkan, “Vaftiz”, 42/425.

etmeye başlayan kilisenin standart vaftiz uygulamasında teslîs adına suya üç kere girme şekli benimsenmiştir. Bebek vaftizi, Hıristiyanlığın resmî din kabul edilmesinden sonra bilhassa X. yüzyıldan itibaren yaygın biçimde uygulanmış, XIII. yüzyılda Katolik kilisesi tarafından resmen kabul edilmiştir. İmanlı hayata ve kilise cemaatine katılma sakramenti olarak vaftiz, ilâhî ışığı tanımak ve ebedî hayata katılmak yani kurtuluşa ermek için gerekli bir inisiyasyon sayılmıştır. Öte yandan ilk dönemlerde şehidlik (kişinin henüz vaftiz edilmeden inancı uğruna can vermesi) kan vaftizi adıyla vaftiz hükmünde kabul edilmiştir. Benzer şekilde istek vaftizi de (henüz İncil’i duymamış bir kimsenin Tanrı’nın iradesini yerine getirme arzusu göstermesi) kurtuluş için yeterli görülmüştür.”¹³⁵

Hıristiyanlıkta vaftiz ritüeli Âdem peygamberin cennetten kovulması ve Nuh Tufanı ile ilişkilendirilmiştir. Vaftiz ile insan Âdem peygamberin günahkâr doğasından kurtularak günahattan önceki ârî ve pak haline dönmektedir. Bunun yanı sıra Nuh Tufanı ile vaftiz ritüeli arasında tufanda ölenler ile kurtulanlar arasında da benzerlik kurulmuştur. Vaftizde suya dalmak tufanda günahkâr olan suçlu insanları temsil ederken sudan çıkmak ise kurtulan masum insanları sembolize etmektedir.¹³⁶

2.5.6. Evharistiya (Komünyon)

Latince’de missa (mass, messe) şeklinde geçen evharistiya, kilisenin uyguladığı en eski sır olarak Hıristiyan ibadetlerinin temelini teşkil eder. Bu sakramentin bir fenomen olarak temel unsuru yeme-içme ile kendini gösterir. Hz. İsa havarileriyle yediği son akşam yemeğinde onlara bir parça mayasız ekmek ve şarap vererek ekmeğin kendi eti, şarabın da kendi kanı olduğunu söyler işte bunu hatırlamak üzere rahip kutsadığı şarabı ve ekmeği ayinde bulunanlara dağıtır, böylece temsili bir son akşam yemeği yenilmiş olur. Kökeni Yeni Ahid’e dayandırılan bu sakrament, Hz. İsa’nın ölmeden önce havarileriyle paylaştığı son akşam yemeğini anma ve tekrarlama anlamı taşıyor gibi görülse de erken dönem Hıristiyan dünyasında bu âyin Mesih tarafından başlatılacak ilâhî krallığı sembolize etmekteydi. Bugün kilise bu sembolik açıklamanın yanında Evharistiya âyininin aynı zamanda Hz. İsa’nın yeniden hayata dönmesini de temsil ettiğini ileri sürer. Evharistiya’nın icrasında inananların birlikte sembolik yemek yemesi ve bu yemeğe eşlik edenlerin ayini yerine getirmesi şeklinde iki ana süreç

¹³⁵ Gürkan, “Vaftiz”, 42/425-426.

¹³⁶ Serhat Karakurt, *Dinlerde Su İle Arınma ve Hıristiyanlıkta Vaftiz Anlayışı* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 41.

vardır. Kiliselerde icra edilen bu âyin daima ruhbanlar tarafından idare edilir. Katolikler “mass” dedikleri bu âyini her gün, Ortodokslar pazar günü, Protestanlar ise yılın bazı dönemlerinde icrâ ederler.¹³⁷Bu ayın Aşâ-i Rabbani olarakta bilinir.

Hıristiyan dünyasında uygulanagelen Evharistiya geleneği aslında pagan dünyadan bir başka unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Son dönem Roma İmparatorluğu’ndaki Mitraizm’in yanı sıra Dionysos ve antik dinlerin daha pek çok Tanrı-insan tapınmaları tamamıyla Hıristiyanlığa aktarılagelmiştir. Hıristiyan Evharistiya ayini veya sakramenti bütünüyle pagan kökenlidir. Hıristiyan çağının Avrupa’da başlamasından asırlar önce fiili olarak uygulanmaktadır. Dionysos tapınmasında da Evharistiya ayini göze çarpmaktadır. Güneş Tanrısı olan Dionysos 25 Aralık’ta bir bakireden hiçbir dünyevi kocanın bedensel ilişkisi olmaksızın doğmuştur. Annesi onu bir mağarada dünyaya getirmiş ve orada emzirmiştir. Dionysos’ta tıpkı İsa gibi on iki öğrencisiyle gezgin bir vaiz olarak uzak diyarları gezmiş ve yeni dini anlatarak vaazlar vermiştir. Tanrısal kurtarıcı olan Dionysos insanların kurtuluşu uğruna bedeni değiştirerek öldürülmüş bakir ve bakireler tarafından sembolik olarak bedeni yenilmiş ve kanından da içilmiştir. Dionysos ayinleri kurban edilen hayvanın etinin tanrının eti olarak tapınanlar tarafından yenilmesi ve kanının içilmesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Ayine katılanlar okunan duaların ve ilahilerinde etkisiyle tanrıyla bir ve bütün olarak hissetmektedir. Dionysos’un insafsızca öldürülmesi cehenneme inmesi Osiris’in acılarını ölüm anında yaşayıp tekraren şiddetli ızdıraplar çektikten sonra ölüp dirilmesi, ölüm halini yaşayıp öldükten sonra başa gelecekleri bizzat gördükten sonra bütün insanları kurtarmak tutkusuna kapılarak yeniden dünyaya geri dönmesi kendisine inanıp Evharistiya yoluyla tapınan bazı kimselere görünerek sonsuz yaşam vaat etmesi üzerine kuruludur.¹³⁸

Mithraizm de tıpkı Hristiyanlık gibi pazar gününü kutsal saymıştır. Mithra’da İsa gibi 25 Aralık gününde doğmuştur. Vaftiz ve Evharistiya ayinleri temel ibadetleri olmuştur. Vaftiz ve Evharistiya ayinlerinde yeniden doğuş ve tanrıya katılış temel dogmalarıdır. Mithra’nın gizemine Evharistiya ayiniyle ererek kurtuluşa ulaşacaklarına inanmışlardı. Mithra inancı, insan ruhunun gökten aşağıya indiğine, göğün yedi katından geçtiğine, her geçiş esnasında birtakım kötülükleri kaptığına, en sonunda kişi bedenine hapsolüdüğüne dayanmaktadır. İnsan ruhunun göğe yükseltilmesi de ancak,

¹³⁷ Aydın, “Hıristiyanlık”, 17/349.

¹³⁸ Kürşat Haldun Akalın, “Yunan-Roma Uygarlığında İnsan-Tanrılara Tapınma Töreni Olarak: Kilise Ekmeğ-Şarap Ayini”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 132-134.

kutsal yemek ayinleri (ekmek-şarap) sayesinde, Yüce ilahla ve Mithra ile birlikte göğe uçmakla mümkündür. Mithraizme göre kurban sunusundan sonra Mithra ile Güneş ilahı, birlikte ekmek yerler ve şarap içerler, yüce ilahın yanında deryaları aşarak, yeryüzünün öbür ucuna geçerler. Mithra, boğayla ya da öküzle özdeş kılınmış, vahşice öldürülmenin görevi olduğuna inanılmıştır. Bu görevi istemese de yerine getirmiş, iyilik tanrısının saf ve riayetkâr bir kulu olduğunu böylece kanıtlamıştır.¹³⁹ “Güneş tanrılara tapan tüm paganlar gibi Roma’daki Mithraistler de pazar (sun day = Güneş günü) günü, Güneş’in yükselmeye başladığı anda tapınak hazırlıkları da tamamlanır ve ayine geçilir, ekmek ile şaraba dönüştüğüne inandıkları tanrının etini yiyip kanını da içerek Mithra tarafından sonsuz yaşamla müjdelendikleri sanısına kapılırlardı. Mithra komünyon ayini ile kilise aşı-i rabbanî ayini öylesine birbiriyle aynıydı ki, Justin Martyr, şeytan İsa tapılmasını taklit etmiş ve kendi adına (Mithra) düzenlettirmiştir. Oysa, şarap içilerek ve ekmek yenilere tapınaklarda düzenlenen tanrıyla paydaşlık (komünyon) ayini; İsa’nın çarmıha gerildi denilen yıldan neredeyse iki asra yakın bir süre önce Roma’da rağbet bulmuş, hristiyanlığın resmi din haline geldiği ana kadar da coşkuyla uygulanmıştır. Bu nedenle denilebilir ki, şeytan İsa’yı taklit etmemiş ve İsa’nın yerine geçerek kendi adına tanrıyla paydaşlık ayinini düzenlememiş, tam tersine, İncillerin İsa’sı Mithra’nın yerine geçmiş ve Mithra gibi diğer Güneş tanrıları adına düzenlenen kutsal sofraya sadece İsa’ya ait kılınmıştır.”¹⁴⁰

2.5.7. Günah İtirafı (Confession)

Hıristiyanlıkta günah insana iki yönlü zarar verir ilk olarak insan günah işleyerek tanrının emrini çiğnemiş ve ondan yüz çevirmiş herhangi bir şeyi Tanrı’ya tercih etmiş olmaktadır. Bu günahın Tanrı’ya bakan yönüdür. Diğer bir yönü ise hem günah işleyene hem de mensubu bulunduğu cemaate zarar vermesidir. Bu yüzden ruhları arındırmak, dünyadaki ahlaki düzenin kutsallığını korumak için günaha sebep olan söz ve davranışlara karşılık Hıristiyanlıkta bir takım cezaî önlemler uygulanmıştır. Bu önlemler hem dünyada hem de ahirette insanın karşısına çıkarılır. Günahın karşılığında verilen cezalar acılar, sefalet, sıkıntılar ve çeşitli üzüntüler şeklinde bu dünyada ya da cehennem ateşi şeklinde ahirette veya arındırıcı cezalar olarak a’râfta verilir. Dünyada da ahirette de hiçbir günah cezasız kalmaz Hıristiyanlar gerekli şartlar

¹³⁹ Akalın, “Yunan-Roma Uygarlığında İnsan-Tanrılara Tapınma Töreni Olarak: Kilise Ekmek-Şarap Ayini”, 151-153.

¹⁴⁰ Kürşat Haldun Akalın, “Mitlerin Yaşamamış İnsan-Tanrılarında İncillerdeki Tek Tanrı-İnsanı Sembolik İsa’ya Geçiş”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2016), 193.

yerine getirildiği takdirde Kutsal Ruh'a karşı işlenen suçlar dışındaki bütün suçların affedilebileceğini düşünmüşlerdir. Tanrı'nın emirlerini yerine getirmemek ya da yasaklarını çiğnemek şeklinde Tanrı'ya karşı işlenmiş olan suçtan doğan günah ya bizzat Tanrı tarafından ya da onun adına kilise tarafından affedilebilmektedir. Fakat bu af günahın gerektirdiği dünyevi ceza ve kefareti ortadan kaldırmamaktadır. Hıristiyanlık'ta Tanrı'dan başka bazı kişi ya da kurumlara da günahı bağışlama olgusu verilmiştir. Hz. İsa günahları bağışlamış ve bu yetkiyi havârilere de tanımıştır. İsa'dan sonra onların halefi kabul edilen kilise Tanrı adına fertlerin günahlarını bağışlayabilmektedir. Günahların Tanrı'ya karşı olan kısmının yine Tanrı adına bağışlanması, "günah itirafı" adı verilen dinî bir ritüelle gerçekleşmektedir. Kişi işlediği günahı itiraf eder, pişman olur ve tövbe edip Tanrı'ya tam bir itaat içinde kötülüğü bırakırsa papaz onun günahını affetmektedir. Fakat bu bağışlama, günahın dünyevî kefaretinin ortadan kalkması için yeterli değildir. Affedilen günahların dünyevî cezalarının kilise tarafından bağışlanmasına ise endüljans denilmektedir.¹⁴¹

"Benden yana olmayan bana karşıdır. Benimle birlikte toplamayan dağıtıyor demektir. Bunun için size diyorum ki, insanların işlediği her günah, ettiği her küfür bağışlanacak; ama Ruh'a karşı yapılan küfür bağışlanmayacak. İnsanoğluna karşı bir söz söyleyen, bağışlanacak; ama Kutsal Ruh'a karşı bir söz söyleyen ne bu çağda, ne de gelecek çağda bağışlanacaktır." (Matta 12: 30-32)

Dionysus, Mithras, Kibele vs, gibi Roma-Yunan dünyasına hâkim olan tüm Güneş kültü tapınımlarında günah itirafına rastlanmaktadır. İsis tapınması da her bir inananın insan biçiminde tasvir edilen yüceler yücesi Tanrı'nın huzuruna ruhen çıkabilmesi için ruhunu temizlemesi koşuluna dayanmaktaydı. Zira her şeye kadir ve kusursuz olan bu Güneş tanrısı Ra'ya, ancak günahattan arınmış ve lekesiz olan kimselerin ruhları ulaşabilirdi. Ölen kişinin ruhu bir tüyle tartılır, ruhu tüyden ağır gelen tanrıyı görmekten yoksun kalırdı. Vaftiz olarak ve tapınak rahibine günahlarını itiraf ederek cezasından kurtulmak, öldükten sonra bedenden çıkan ruhun ceza almadan doğrudan Güneş'e katılması için gereken tek koşul sayılmıştır. İsis tapınması Roma İmparatorluğu'na girdiği anda, vaftiz ve günah çıkartma sırları, o sırada etkili olan neredeyse tüm dinlere nüfuz etmiş ve tapınak ibadetlerine de biçim vermiştir. Orfeus şenlikleri kadar Artemis de vaftiz ve günah itirafı seanslarını kendilerine uyarlamak

¹⁴¹ Ömer Faruk Harman, "Endüljans", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/209.

zorunda kalmışlardır.¹⁴²

İnsana günahları affetme yetkisini veren Hıristiyan öğretisinde, nasıl ki her insanın günahkâr yaratılışı (asli günah) vaftizi zorunlu kılmışsa, yine her insanın yazgısında günah işlemenin olması (fili günah) günah çıkartmayı (günah itirafı) beraberinde getirmiştir. Başlangıç itibarıyla Mısır'ın mitolojik arınma yöntemi olarak İsis tapınaklarında uygulanan günah çıkartma tüm uygulama ve felsefi alt yapısıyla Mısır ölümler kitabında açıklanmaktadır. M.S. 1. asırda yaşamış çok tanınmış Romalı şair olan Juvenal, beş kitaptan oluşan 'Satire' eserinde günah çıkartma seanslarının Doğu dinlerinden Roma tapınaklarına geldiğini ve son derece ilgi çektiğini insanların bunlara yoğun olarak katıldıklarını yazmıştır. Hıristiyanlıktan asırlar öncesinde Yunanistan'a günah itirafı ve affi uygulaması, Doğu dinlerinden aktarılmıştır. İlk etapta Anadolu'da sonra da Trakya'da uygulanmış, büyük bir hürmet ve ilgi görmüş ve etkili felsefi içeriğine kavuşmuştur. Her yerde var olduğuna ve her şeyi duyup bildiğine inanılan tanrıça İsis ve onun Roma-Yunan uygarlığındaki izdüşümü sayılan Artemis, giderek tapıldığı her yerde günah itirafı aracılığıyla arınma duygusunu tapınanlarına aşlamıştır. İsis ve Artemis tapınaklarındaki içten duygular ve ilahilerle girilen günah itirafı seansları, bir tür ölüme hazırlık olarak kişinin bu dünyadaki yaşamında uygulanmıştır. Orfeus şenliklerinde söylenen ilahilerde ölmüş bir kişinin ruhunun itiraf ettiği suçlarının karşılığı olarak cezaya razı hali ya da daha doğrusu pişmanlık duygusu içinde bağışlanma ümidini yansıtılmaktadır. Platon'un eserlerinde ve Aristoteles'in eleştirilerinde felsefi bir boyut kazanan gizem/sır içeriğine dayanan tüm putperest inançlarda olduğu gibi, Roma-Yunan paganizminde, Anadolu putçuluğunda hatta Dionysus veya Midas tanrı-insan tapınımlarında ölümle ruhun bedeninden çıktığı, bedeninden çıkan ruhun tanrısal-ruhsal diyara götürüldüğü, dünyadayken bedeninin işlediği tüm işleri yüzüne söylendiği veya itiraf ettirildiği, bu suçlar içinde kişinin bir insanı öldürmenin ya da kendini öldürmenin en büyük günah olarak sorgulandığı vs. gibi görüşler savunulmuştur. Hıristiyan dogmasında kaybolan vaftiz inayetini tekrar elde etmek için yapılan günah çıkartma ile, Orfeus şenliklerinde ve Artemis tapınaklarında uygulanan itiraf arasında önemli benzerliklerin olduğu açıkça görülmektedir. Hıristiyanlık, günah konusunda da pagan kökenlerini terkedememiş, uygulama biçimlerinde ufak tefek nüans farklılıkları olsa da paganist dönemdeki

---

¹⁴² Akalın, "Hıristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz ve Günah Çıkarma Ayinleri", 45.

uygulamayı sürdürmüştür.¹⁴³

Aslında bütün ayin ve bayramlarının temelini inerek Hıristiyanlık özgünlük bağlamında sınıfta kalır. “Bunlardan başka çeşitli kiliselerin kendilerine göre belirlediği ikinci derecede kutsal günler de vardır. Hz. İsa'nın semaya urucu (ascension day, Paskalya'dan sonraki beşinci perşembe), İsa'nın şekil değiştirmesi (transfiguration, 6 Ağustos), haçın bulunuşu (invention of the Cross, 3 Mayıs), Haç yortusu (exaltation of the Cross, 14 Eylül), Hz. Yahya (John the Baptist, 24 Haziran) gibi çeşitli adlarla anılan bu günler çoğunlukla Hz. İsa, Hz. Meryem, azizler ve haçla ilgili geleneklerden oluşur.”¹⁴⁴

---

¹⁴³ Akalın, “Hıristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz ve Günah Çıkarma Ayinleri”, 63-73.

¹⁴⁴ Aydın, “Hıristiyanlık”, 17/351.

SONUÇ

Toplumlar tarihleriyle varlık ve kimlik kazandığı gibi toplumların dini yapıları da önce ve sonra benimsenen dinin unsurların etkileşimi ve birleşimiyle şekillenmektedir. Dinler de benimsendiği toplumların kimlik ve yapısından renk almaktadır. Bu bağlamda bir toplum tarafından benimsenen din saf haliyle o toplumda bulunması ve barınması söz konusu değildir. Anadolu'da yaşamış olan milletler ve medeniyetler açısından da bu durum geçerlidir. Roma'nın Hıristiyanlık öncesi sahip olduğu pagan kültürü ile Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğunda var olması saf bir halde olmamıştır. Roma İmparatorluğu halkının Hıristiyanlığı benimsemiş ve onun yüzyıllar boyunca bayraktarlığını yapmış olması söz konusu dini İsa Mesih'in daha doğrusu Pavlus'un öğretisini saf bir şekilde benimsedikleri anlamına gelmemelidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Milano Fermanıyla Roma İmparatorluğu tarafından tanınan Hıristiyanlığın, teoloji olarak pagan kültüründen unsurlar barındırıyor olmasından daha doğal bir durum yoktur.

Günümüz itibariyle Anadolu coğrafyasında yoğun olarak var olan Hıristiyan grupların tanrı, insan, tabiat, kurtuluş, kutsal gün ve bayramlar ve buna bağlı olarak geliştirilen uygulamalarda pagan izleri olduğu gibi Hıristiyan-Pagan etkileşiminden ortaya çıkmış yeni durumlar da söz konusu olabilmektedir.

Çalışmamızda öncelikle Anadolu coğrafyasında yaşayan semavi dinlerle ilgili kısa bilgiler verdik ki, dinleri ve Anadolu coğrafyasındaki yayılışlarını bilmeden bunların önceleri ve sonraları ile ilgili herhangi bir yorumda bulunmak zor olacağı kanaatindeyiz. Bununla birlikte semavi dinlerin Anadolu topraklarında hangi tarihte ve hangi devletler döneminde yayılış gösterdiği ile ilgili de birkaç satırlık bilgiye yer vermek ihtiyacı hasıl olmuştur. Bunu da yine ilk bölümde sizlerle paylaştık. Ortaya çıkış sırası ile Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'ten bu bölümde bahsederek inşa edeceğimiz bilgilerin anlaşılır olmasına çaba göstermiş olduk.

Paganizmden ve paganizmin tarihsel gelişiminden bahsettikten sonra Anadolu'da yaşamış pagan inancına sahip kavimlerden ve bu kavimlerin bazı tanrılarından örnekler vererek somutlaştırma yoluna gittik. Elbette ki hepimizin bildiği gibi insanlar yüzyıllar boyunca oluşturdukları benlik kavramlarını bir çırpıda değiştiremediği için bu coğrafyada yaşayan insanlar da her ne kadar semavi dinleri

benimsemiş olsalar da benlikler kazanmış olan inanış ve uygulamalar bazen şekil değiştirerek bazen de direkt olarak devamlılığını sağlamıştır.

Asıl konumuz olan Anadolu Hıristiyanlığında Pagan izlerinlerinden bahsedecek olursak bu hususta zaten Hıristiyanlık, pagan inanca sahip olan bir devletin topraklarında yayılış gösterdiği için ve henüz kendi içerisinde de tutarlı bir îtikadî temel ortaya koymadığı için Roma'nın ve yayılış gösterdiği coğrafyalardaki pagan inançların Hıristiyanlığın içerisinde kendisine yer edinmeme ihtimali söz konusu olmayacaktır. Roma İmparatorlarının Hıristiyanlık karşısındaki tutumları, Hıristiyanların niceliksel olarak kendilerine katkı sağlayacağına dair beklentileri ve bunun bir ilave güç olarak görülmesi imparatorluk için Hıristiyanlığın kabulünde büyük rol oynamıştır. Bunun akabinde kendi dinlerine yani paganizme hızlıca sırt çevirmişler, zaman zaman paganlara zulmetme yoluna gitmişlerdir. Bu terse dönüş her ne kadar ihanetmiş gibi görülse de imparatorlar pagan köklerine tam anlamıyla sırt çevirememiştir. Öncesinde sahip oldukları ön kabullerinden sıyrılamamışlardır.

Konsiller Hıristiyan inanç esaslarının belirlenmesi hususunda kilit bir noktadadır. Elleri her hangi bir ilahi metin bulunmayan Hıristiyan ruhbanlar îtikat noktasında beşerî seçimler yapmaktan geri durmamış ve bu yolla pagan dinine ait pek çok unsur Hıristiyanlık içerisinde kendine farklı bir elbiseyle yer bulmuştur. Roma kültür dairesinin genişliği ve Roma kültürünün kabulcü yaklaşımı Mısır, Bâbil, İskandinav, Germen mitlerinin belli ritüeller bağlamında Hıristiyanlık içerisinde kendisine ait unsurlarının devam ettirmesine vesile olmuştur.

Sonuç olarak araştırmamızda elde ettiğimiz bilgiler bağlamında Hıristiyanlık içerisinde ikonlardan bayramlara, teslisten kutsal kişilere kadar birçok anlamda paganizmden az ya da çok izler bulunmaktadır. Bu etki Hıristiyan inanç esasları içerisinde ya da uygulamalarında kendini bariz bir şekilde göstermektedir. Bu durumda bize eski ile yeni arasındaki benzeşim kurmanın dinsel tüm geleneklerde var olduğunun kanıtıdır. Özetle, Hıristiyanlık pagan öğretilerin Hıristiyanlaşmış unsurlarıyla şekillenmiş bir dinî yapıdır. Aynı zamanda Hıristiyanlık paganizmin dinsel yasallaştırıcısı olmuştur diyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Ağyan, Fadıl. “Geleceğe Dönük Kurtarıcı Beklentisinin Apokaliptik Temelleri: Mesih/Mehdi Tasavvuruna Yönelik Bir Analiz”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2109), 225-259.
- Akalın, Kürşat Haldun. “Hıristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz ve Günah Çıkarma Ayinleri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014), 41-76.
- Akalın, Kürşat Haldun. “Krishna’nın Bhagavad Gita’sının İzdüşümü Olarak Günümüzün İncilleri”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 204-224.
- Akalın, Kürşat Haldun. “Mitlerin Yaşamamış İnsan-Tanrılarında İncillerdeki Tek Tanrı-İnsanı Sembolik İsa’ya Geçiş”. *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2016), 171-223.
- Akalın, Kürşat Haldun. “Yunan-Roma Uygarlığında İnsan-Tanrılara Tapınma Töreni Olarak: Kilise Ekmek-Şarap Ayini”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 129-160.
- Akman, Şefik Taylan. “Roma Antikitesinde Sosyal - Politik - Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri”. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012), 89-107.
- Akşit, Cahit. *Dinler Tarihi*. İstanbul: Kamer Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Albayrak, Kadir. “Keldânîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/207-210. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Albayrak, Kadir. “Nestûrîlik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/15-17. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihi I-II*. ed. Süleyman Turan. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Basım, 2018.
- Alparslan, Levent. *Anadolu’da Din: Roma Dönemi*. Ankara: İksad Yayınevi, 1. Basım, 2020.
- Altunay, Erhan. *Paganizm - 1: Kadim Bilgelğe Giriş*. İstanbul: Hermes Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Altunay, Erhan. *Paganizm - 1: Kadim Bilgelğe Giriş*. İstanbul: Hermes Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Altundal, Meral - Hiçyılmaz, Ergun. *Büyük Sığınak, Türk Yahudilerinin 500 Yıllık Serüveninden Sayfalar*. İstanbul, 1992.
- Arslan, Ali. “Ermeni Kilisesi’nin Ermenilerin Hayat ve İdeallerindeki Yeri ve Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu”. *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*. 14-37. Ankara: Türksev Yayınları, 2004.
- Aydın, Mehmet. “Hıristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış”. *Belleten* 54/209 (1990), 365-380.
- Aydın, Mehmet. “Hıristiyanlık”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/348-353. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bali, Rıfat N. “1923’den Günümüze Türkiye Yahudileri - Gayriresmî Bir Yaklaşım”. *Folklor Doğru* 63 (1998), 105-122.
- Bayraktar, Halil - Nevruzoğlu, Erdal. “Roma Dini: Soyut Paganizmden ‘Putperestliğe’”. Araştırma. *Yaklaşan Saat*. 2008. Erişim 19 Eylül 2023. https://yaklasansaat.com/YsVsCode/https/http-folders/dinler/diger_dinler/roma_dini_soyut_paganizmden_pu.html
- Biçer, Ramazan. *Güvenlik Terimleri Sözlüğü*. Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Yayınları, 2017.
- Canlı, Muhlise. *Kutsal Metinler Bağlamında Çevre ve Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Çelik, Mehmet. "Süryâniler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Demirci, Kürşat. *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 3. Basım, 2018.
- Demirci, Kürşat. "Hıristiyanlık". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/328-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demirci, Kürşat. *Nesturi Hıristiyanlık ve Antakya Teolojisi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1. Basım, 2018.
- Demirci, Kürşat. "Ortodoksluk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/409-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Denova, Rebecca - Aksu, Batuhan. "Hıristiyanlık". Araştırma. *World History Encyclopedia*. 2022. Erişim 03 Temmuz 2023. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-665/hristiyanlk/>
- Duygu, Zafer. *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*. İstanbul: Divan Kitap, 1. Basım, 2017.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Kutsal - Dışı*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2. Basım, 2019.
- Erbaş. *Hıristiyan Ayinleri*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 1. Basım, 1998.
- Erdem, Mustafa. "Hıristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1-4 (1993), 133-154.
- Erdem, Sargon. "Bayram". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5/257-259. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Esgin, Mehmet. "Hıristiyanlık'ta Noel Bayramının ortaya çıkışı ve Türkiye'deki yansımaları". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012), 85-96.
- Feyzioğlu, Eda. *Ekoloji, İnsan ve Din*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Fortacı, Talha. "Nestûriliğin Ortaya Çıkış Süreci". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 68-99.
- Güç, Ahmet. "Putperestlik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/365-368. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Gündüz, Şinasi. *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Gürkan, Salime Leyla. "Su". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/440-442. TDV Yayınları, 2009.
- Gürkan, Salime Leyla. "Vaftiz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/424-426. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Harman, Ömer Faruk. "Endlujans". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/209-211. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Harman, Ömer Faruk. "Katoliklik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/55-58. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Harman, Ömer Faruk. "Konsil". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26/175-178. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Harman, Ömer Faruk. "Yahudilik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43/212-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- İnan, Fatih. "Roma: Kartalların İmparatorluğu (Kitap Değerlendirme)". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2015), 309-317.
- İnanlar, Mehmet Zafer. "Hıristiyan Teslisinin Pagan Kökleri". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (2020), 131-152.
- Kaçar, Turhan. "Roma İmparatorluğu ve Hıristiyanlar Milano Fermanı'nın 1700. Yılı". *Eskiçağ Tarihi Dergisi* 230 (2013), 46-50.
- Din ve Mitoloji. "Paskalyanın Kökeni". Araştırma. çev. A. Kara. Erişim 28 Ekim 2023. <https://www.dinvemitoloji.com/2018/05/paskalyanın-kokeni.html>

- Karakurt, Serhat. *Dinlerde Su İle Arınma ve Hıristiyanlıkta Vaftiz Anlayışı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Katar, Mehmet. “Hıristiyan Bayramları Üzerine Bir Çalışma”. *Dini Araştırmalar* 3/9 (11 Kasım 2015), 7-27.
- Katar, Mehmet. “Hıristiyanlık’ta Kilise Takviminin (Kilise İçerisindeki Anma ve Kutlama Devrelerinin) Oluşması”. *Dini Araştırmalar* 3/8 (2000), 23-46.
- Katar, Mehmet. “Paskalya”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/181-182. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Katar, Murat. *Hristiyanlığa Kadar Roma’da Din*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Katar, Murat. “Hristiyanlık Öncesi Roma’da Dinin Gelişim Serüveni”. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 9 (2017), 337-344.
- Koç, Malike Bileydi. “Atatürk’ün Vatandaşlık Anlayışı ve Günümüzde Yahudiler”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 28/84 (2012), 1-40.
- Konuk, Tuba. *Antik Yunan ve Roma’da Din, Mitos ve Çocuk Görünümlü Tanrılar*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Küçük, Mehmet Alparslan. “İkonografiden İnanca ‘İsa Mesih’in Dirilişi/ Paskalya’ Süreci”. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2016), 230-275.
- Küçük, Mehmet Alparslan. “İsa’nın Doğumu- İkonografi İlişkisi Üzerine”. *Dini Araştırmalar* 22/55 (2019), 181-212.
- Memiş, Ekrem. “Dinlerin Buluştuğu Nokta: Anadolu”. 59-68. Manisa: Salihli Belediyesi, 2015.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/110-116. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Oruç, Muhammed Cihat. “Dinlerde Kurtarıcı Düşüncesini İfade Eden Kavramlar Üzerine Bir İnceleme”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (2022), 127-155.
- Öz, Nihan. *Theodisious Döneminde Roma İmparatorluğu*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Özcan, Azmi. “İslâm Doğuşu ve Yayılışı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/27-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. “Mecûsi Dini’nde Mehdi İnancı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1987), 1-7.
- Sayar, Serkan. “İsâ-Mesîh ve Pavlus Ekseninde Hıristiyan Geleneğinde Kurtuluş”. *Tetkik Dergisi* 2 (2022), 447-463.
- Sert, Hüseyin. *Hıristiyanlığa Giren Putperestlik Unsurları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Seyda, İrşat. “Süryânîler ve Süryânîlik”. *Kur’an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* 10 (1998), 230-235.
- Seyfeli, Canan. “Ermeni Kilisesi”. Ansiklopedi. *TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları*. 10 Kasım 2023. Erişim 29 Nisan 2023. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/ermeni_kilisesi
- Seyfeli, Canan. “Ermeni Kilisesi’nin Kuruluşu”. *Türk Yurdu* 95/225 (2006), 42-52.
- Sinanoglu, Mustafa. “İslâm Giriş”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/1-2. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Şahin, Süreyya. “Doğu - Batı Kiliseleri, Ayrılma ve Sebepleri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 311-329.
- Şanlı, Süleyman. “Türkiye’nin Doğu Yahudileri Üzerine Etnografik Bir Alan Araştırması”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/2 (2018), 1281-1293. <https://doi.org/460270>
- Şehristânî, Muhammed eş-. *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 3. Basım, 2019.

- Şenay, Bülent. “Noel”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/201-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 2. Basım, 1993.
- Yalduz, Alparslan. “Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 257-296.
- Yazıcıoğlu, Hulusi. *Bir Din Politikası Laiklik*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1. Basım, 1993.
- Yılmaz, Sinan. *Paganizmden Hıristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. Yüzyıllar Arası)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yücel, Çağatay. *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Wikipedia. “Epifani”. Ansiklopedi. 26 Kasım 2006. Erişim 29 Kasım 2023
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Wikipedia. “Noel”. 26 Eylül 2023. Erişim 23 Kasım 2023. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Noel>
- Sufizm ve İnsan. “Noel Bir Pagan Bayramıdır”. 30 Aralık 2016. Erişim 01 Aralık 2023. <https://sufizmveinsan.wordpress.com/2016/12/30/noel-bir-pagan-bayramidir/>
- Wikipedia. “Vaftiz”. Ansiklopedi. 30 Ekim 2023. Erişim 01 Aralık 2023. <https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Vaftiz&oldid=30472896>
- “Zeithgeist: The Movie”. haz. Peter Joseph. *GMP LLC*. Yayın Tarihi 2007. <https://www.youtube.com/watch?v=hyA0JtBOL1g&t=973s>